

PROGRAMMA
WADDENEILANDEN

vijf bloeiende, levendige gemeenschappen - nu en in de toekomst

werkdocument – maart 2021

De Waddeneilanden…
vijf bloeiende, levendige gemeenschappen
- nu en in de toekomst

Harlingen, maart 2021

Foto's

Cover: Dorpsstraat Vlieland tijdens seizoen, speeltuin Terschelling, MS Willem de Vlamingh (door Henry Drost)
p. 3 Dorpsstraat Vlieland buiten seizoen
p. 10: Schapenboet,Texel (door Elly Rutten)
p. 12: Schiermonnikoog Schaakeiland
p. 15: Bouwlocatie Hollum, Ameland
p. 21: Junior Adviesbureau, Ameland
p. 22: Maritiem Instituut Willem Barentsz, Terschelling
p. 24: Haven, Terschelling (door Laura Conijn)
p. 27: Nieuwbouw, Vlieland
p. 28 Gemeentelijke werkplaats, Schiermonnikoog
p. 29: Sporthal Nes, Ameland
p. 32: Pluktuin, Schiermonnikoog
p. 37: Uitkijk, Terschelling (door Laura Conijn)
p. 40: Kotters in haven Oudeschild, Texel (door Elly Rutten)
p. 43: Zonsondergang, Terschelling (door Laura Conijn)

Voor u ligt het werkdocument van het Programma Waddeneilanden om de leefbaarheid op de eilanden te behouden en te werken aan een duurzaam en vitaal toekomstperspectief.

De Waddeneilanden zijn unieke gemeenten in Nederland. Levendige gemeenschappen omgeven door water. De veerboot is de levensader, de omgeving van de eilanden is deel van Unesco Wereld Erfgoed.

In deze gemeenschappen wonen 25.000 mensen en komen jaarlijks 5 miljoen bezoekers. De eilanden kenmerken zich door hun kleine schaal, het ontbreken van achterland en de sterke mate van afhankelijkheid van het toerisme.

Omdat het eilanden zijn, kan voor veel voorzieningen niet makkelijk teruggevallen worden op andere gemeenten. Je rijdt niet even naar de buurgemeente. Scholen, zorg en maatschappelijke ondersteuning moeten daarom op de eilanden zelf georganiseerd worden en dat is relatief duur.

Door de prachtige leefomgeving en het noodzakelijke transport over water zijn huizen schaars en duur, waardoor het moeilijk is om werknemers te binden aan het eiland. Ook voor de eigen jeugd is het moeilijk om een huis te bemachtigen. Een investering in een verzorgingshuis is moeilijk te rond te krijgen op deze kleine schaal en toch willen inwoners een leven lang op hun eiland kunnen wonen.

Tegelijkertijd bieden de eilanden mogelijkheden om voorop te lopen in ontwikkelingen, bijvoorbeeld bij energietransitie en circulaire economie. Juist de geïsoleerde ligging in een natuurlijke omgeving biedt mogelijkheden voor experimenten met alternatieve vormen van energie. Tevens kan circulaire economie er op kleine schaal ontwikkeld en beproefd worden.

Langs 5 thema's wordt in het Programma Waddeneilanden gewerkt aan een breed scala aan projecten om de brede welvaart van de Waddeneilanden te behouden en te vergroten. Het doel is dat de eilanden een aantrekkelijk woon-, werk- en leefgebied blijven voor de inwoners, waar het voorzieningenniveau op peil is en iedereen een leven lang kan wonen.

Een programma waar de vijf Waddengemeenten gezamenlijk hun schouders onder zetten. Een ambitie waar de samenwerkende Waddeneilanden samen met de provincies Fryslân en Noord-Holland, maar ook in samenwerking met het Rijk, via het coördinerende ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, aan willen werken.

De Waddeneilanden, behorend tot de mooiste eilanden van de wereld, zijn geen openluchtmuseum, maar vijf bruisende en levendige gemeenschappen omgeven door water en in balans met een prachtig Waddengebied. En dat willen we blijven.

Leo Pieter Stoel	burgemeester Ameland en Voorzitter Dagelijks Bestuur Samenwerkingsverband De Waddeneilanden
Michiel Uitdehaag	burgemeester Texel
Tineke Schokker	burgemeester Vlieland
Caroline van de Pol	burgemeester Terschelling
Ineke van Gent	burgemeester Schiermonnikoog

Inhoudsopgave

Inleiding 3

Eilandspecifieke opgave en ambitie 5

Focus 8

Programma Waddeneilanden 9

Actielijnen 11

Integrale aanpak en samenhang 12

Programmalijn 1 Goed Wonen & Leven 14

Programmalijn 2 Toekomstbestendig Ondernemen & Ontwikkelen 19

Programmalijn 3 Optimaal Bereikbaar & Verbonden 23

Programmalijn 4 Duurzame Energie 26

Programmalijn 5 Circulaire Economie 30

Investeringsraming 33

Doelen van partners en beleidsontwikkelingen 35

Samenwerkende partijen en stakeholders 35

Governance 36

Monitoring en evaluatie 36

Programma in één oogopslag 37

BIJLAGE 1 Samenhang programmalijnen 41

BIJLAGE 2 Aanvullende financieringsbronnen 44

BIJLAGE 3 Beleid & doelen van partners 46

BIJLAGE 4 Samenwerkende partijen 50

BIJLAGE 5 Monitoring 52

Inleiding

Vijf bloeiende en levendige gemeenschappen. Dat willen de eilanden zijn én blijven. Eilanden waar het goed wonen, leven, ondernemen en recreëren is en waar duurzaamheid en een circulaire economie hoog in het vaandel staan.

De eilanden hebben elk hun eigen opgaven. Vooral behoud van leefbaarheid blijkt een uitdaging te zijn voor alle eilanden. Daarom is leefbaarheid (met als kernthema's Wonen, Werken, Voorzieningen en Bereikbaarheid) het verbindende thema voor de eilander samenwerking. Een tweede thema waarop de eilanden elkaar al jaren weten te vinden is duurzaamheid. Het relatief nieuwe begrip 'Brede Welvaart' biedt de kapstok om deze thema's samen te brengen.

Binnen het Programma Waddeneilanden gaan we aan de slag met het versterken van de brede welvaart voor alle inwoners, nu en in de toekomst. Dit doen we door gestructureerd samen te werken, als eilanden onderling en met andere partners.

Dit werkdocument schetst de programmalijnen en actielijnen waar we aan willen werken samen met onze convenantspartners provincies en Rijk.

Convenant

Ter ondersteuning van de bijzondere positie van de eilanden en de samenwerking met overheidspartners werken de eilanden al sinds 2009 samen met het Rijk en de provincies Fryslân en Noord-Holland in een ‘Convenant Samenwerking Waddeneilanden’. Uit de evaluatie van dit convenant in 2018 kwam de aanbeveling om de samenwerking tussen en met de Waddeneilanden te verstevigen door focus aan te brengen in de inhoudelijke opgaven waarover de samenwerking gaat en dan vooral voor opgaven waar elk van de Waddeneilanden belang bij heeft om ze gezamenlijk op te pakken.

De eilanden zien dit Programma nadrukkelijk als de manier om de onderlinge samenwerking te versterken en het netwerk van en met partners verder vorm te geven. Het opstellen en uitvoeren van dit programma levert meer op dan de som der delen en maakt niet alleen het Waddengebied, maar ook de afzonderlijke eilander gemeenten sterker.

We richten ons op projecten die in samenwerking tussen de Waddeneilanden, de Provincies en het Rijk tot stand kunnen worden gebracht. De eilanden geven in dit werkdocument aan welke resultaten nagestreefd worden, maar stemmen met provincies en Rijk af wat tot het gezamenlijke programma kan behoren. Tijdige (bestuurlijke) afstemming over inbreng en commitment met de provincies (en het Rijk) zijn onderdeel van het proces.

Eilandspecifieke opgave en ambitie

Net als veel regio's in Nederland hebben ook de eilanden te maken met ontgroening en vergrijzing. Dit zet voorzieningen zoals zorg en onderwijs onder druk. Maar de oorzaak en uitwerking daarvan op de eilanden verschilt in belangrijke mate van die in andere regio's.

Makkelijke oplossingen zijn er niet. Voorzieningen zijn door de eilandsituatie slechts beperkt te clusteren. Aan de vaste wal kan gebruik worden gemaakt van voorzieningen in naburige dorpen of steden. Op de eilanden is dit achterland er niet. We willen voorkomen dat onze eilanden 'leeglopen', dat vele eilanders aan de wal gaan wonen omdat er geen basisvoorzieningen zoals een school zijn, en er onvoldoende woonruimte of passend werk is. We willen geen openluchtmuseum worden. Een eiland zonder levendig authentieke gemeenschap waar vooral toeristen verblijven en de oorspronkelijke bewoners dagelijks naar het eiland komen voor hun werk in het toerisme en met de laatste boot weer terugvaren richting hun woning aan de wal. Dan verdwijnt de ziel uit de gemeenschap.

De opgaven grijpen als radertjes in elkaar (zie figuur 1): Zonder betaalbare huizen kunnen mensen wel werken op het eiland, maar er niet wonen. Als mensen er niet komen wonen, betekent dit minder mensen om de lokale samenleving draaiende te houden en geen kinderen voor de school. Als de school verdwijnt, wordt het eiland minder aantrekkelijk voor gezinnen. Die vertrekken naar de wal omdat ouders hun kinderen niet elke dag met de boot willen laten reizen. In deze negatieve spiraal willen we niet terechtkomen. De uitdagingen waarvoor we staan komen voort uit de unieke eilandersituatie, ons DNA, en we gaan ze als eilanden samen te lijf, met ondernemers, inwoners, maatschappelijke organisaties en andere overheden.

Hierbij zoeken we nadrukkelijk ook aansluiting bij de context waarin we ons bevinden, zoals de Agenda voor het Waddengebied 2050 en andere relevante (beleids)ontwikkelingen op Rijks-, provinciaal en gemeentelijk niveau, zoals de verschillende omgevingsvisies. Het Programma biedt een innovatief maatregelenpakket. Daarbij staat voorop dat we groei verwelkomen, maar wel op een duurzame en verantwoorde wijze die bijdraagt aan vitaliteit en brede welvaart op de eilanden en waarbij *people*, *planet* en *profit* in balans zijn vanuit de ambitie:

De Waddeneilanden… vijf bloeiende, levendige gemeenschappen - nu en in de toekomst

Wij willen deze ambitie bereiken door te werken aan het versterken van de brede welvaart. Dit doen we met een samenhangend pakket aan maatregelen en projecten en door gestructureerd samen te werken, als eilanden onderling en met onze partners. Daarvoor moeten we innoveren, intensiever samenwerken en zorgen dat we onze gezamenlijke schaalgrootte gebruiken om lokaal bereikbare en betaalbare voorzieningen aan te kunnen blijven bieden. Zo kunnen we leren van elkaars innovaties. Dit gaat niet vanzelf, soms staat ons eilanddenken dat in de weg. We zien deze programmatische aanpak dan ook als een stevige impuls voor de samenwerking in onze gemeenschappelijke regeling.

Om veranderingen mogelijk te maken zijn investeringen nodig die de eilanden en ondernemers zelf niet kunnen dragen. De besturen van de eilanden trekken gezamenlijk op bij deze opgave. Als eilanden kunnen we op die manier veel oppakken en doen, maar met ondersteuning van het Rijk en de Provincies kunnen we pas echt een slag maken om ook in de toekomst levendige en bloeiende gemeenschappen te blijven.

De eilanden zijn zich al langer bewust van hun grote afhankelijkheid van het toerisme en het effect hiervan op de gemeenschappen. Maar als de Coronacrisis één ding duidelijk heeft gemaakt, is het wel de kwetsbaarheid van de eilanden. De gevolgen zijn voor de Waddeneilanden groot door de eenzijdige economische structuur van de eilanden. Met meer dan 5 miljoen toeristen per jaar op 25.000 inwoners zijn vrijwel onze gehele economie en de gemeentelijke financiën direct en indirect afhankelijk van het toerisme. Dit maakt dat wij de al aanwezige niet-toerismegerelateerde werkgelegenheid op de eilanden koesteren en wensen te behouden, zoals die van onderzoeksinstituten of overheidsinstanties (Rijkswaterstaat of defensie). Bovendien zijn de eilanden regionaal en nationaal een belangrijke economische factor en vakantiebestemming.

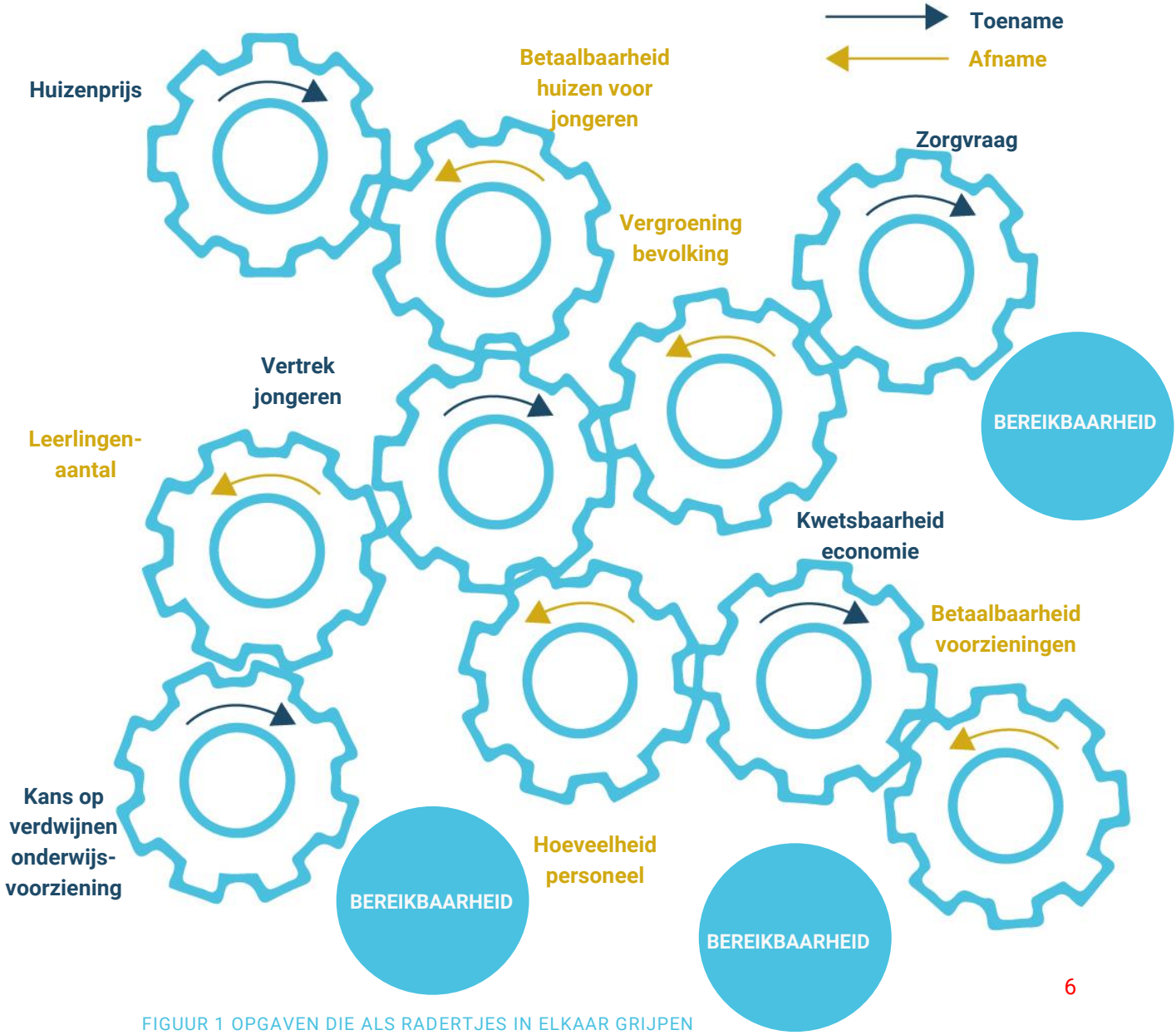

FIGUUR 1 OPGAVEN DIE ALS RADERTJES IN ELKAAR GRIJPEN

Brede welvaart

Binnen de samenwerking spraken we in eerste instantie vooral over het behoud van ‘Leefbaarheid’. Om ons heen werd in deze context echter steeds vaker het begrip Brede welvaart gebruikt. Dit past ook beter bij onze opgaven, waartoe ook de thema’s Duurzaamheid en Circulaire Economie behoren. We gaan uit van de definitie die het CBS hanteert in de CBS-Monitor Brede Welvaart en Sustainable Development Goals*. Deze sluit tevens aan bij gangbare (inter)nationale definities en luidt:

Brede welvaart betreft de kwaliteit van leven in het hier en nu en de mate waarin deze al dan niet ten koste gaat van die van latere generaties en/of van die van mensen elders in de wereld.

Op basis van deze definitie maakt de Monitor Brede Welvaart een onderscheid tussen brede welvaart ‘Hier en Nu’, ‘Later’ en ‘Elders’:

Brede welvaart ‘Hier en Nu’ betreft de persoonlijke kenmerken van mensen en de kwaliteit van de omgeving waarin zij leven. En meer in het algemeen hun materiële welvaart en welzijn, en hun beleving daarvan. In de monitoring worden hiervoor 8 thema’s onderscheiden: welzijn, materiële welvaart, gezondheid, arbeid & vrije tijd, wonen, samenleving, veiligheid en milieu.

Brede welvaart ‘Later’ betreft de hulpbronnen die volgende generaties nodig hebben om eenzelfde niveau van welvaart te kunnen bereiken als de huidige generatie. Om de kwaliteit van leven op peil te houden zijn allerlei hulpbronnen nodig. Deze worden hier aangeduid als ‘kapitaal’; vier soorten kapitaal worden daarbij onderscheiden: economisch, natuurlijk, menselijk en sociaal. De hoeveelheid kapitaal per inwoner moet op zijn minst gelijk blijven, willen volgende generaties eenzelfde niveau van welvaart kunnen bereiken.

Brede welvaart ‘Elders’ betreft de effecten van Nederlandse keuzes op banen, inkomens, (niet-hernieuwbare) hulpbronnen en het milieu in andere landen. Met onze ambitie richten wij ons niet alleen op Brede welvaart voor later en nu op de eilanden, maar ook op Brede welvaart elders, bijvoorbeeld door aansluiting bij de Sustainable Development Goals (SDG’s) van de Verenigde Naties.

*https://longreads.cbs.nl/monitor-brede-welvaart-en-sdgs-2019/inleiding/

Focus

Programma Waddeneilanden

Ons programma heeft het versterken van de brede welvaart als uitgangspunt. Dat biedt een kader, maar ook nog steeds een breed scala aan onderwerpen. Daarom pakken we niet alle eilander opgaven binnen dit programma op, bijvoorbeeld als het een specifieke situatie op een van de eilanden betreft, het project 'toch wel loopt' of omdat het buiten de focus van dit programma valt. Want dat is wat we met dit programma vooral ook willen bereiken: FOCUS.

Om deze focus te behouden, bakenen we verder af door binnen de programmalijnen te kiezen voor die opgaven waarvoor we als eilanden zelf '*in the lead*' zijn en/of waarvan het *eigenaarschap* bij de eilanden ligt. Opgaven buiten de thema's en/of waarvoor het eigenaarschap primair ergens anders ligt, zijn buiten de aanpak vanuit dit programma gelaten.

Groen-blauwe thema's

Dit betekent echter niet dat we geen andere opgaven hebben. Die hebben we zeker. De opgaven op het gebied van de zogenaamde *groen-blauwe thema's* (natuur, landschap, landbouw, stikstofreductie, klimaatadaptatie, zeedefensie, verzilting en (drink)water) zijn op alle eilanden bijvoorbeeld groot. Wij kijken hoe er vanuit het programma een goede koppeling met de groen-blauwe thema's te maken is, want ook hierbij geldt dat alles met elkaar samenhangt. Maar omdat bij deze thema's het eigenaarschap primair ergens anders ligt, vragen ze om hun eigen aanpak qua governement en uitvoering. Daarom willen we onze opgaven, in verbinding met onze partners bij de provincies en bij de waterschappen, via drie verschillende assen oppakken:

- Programma Waddeneilanden
- Groen-blauwe thema's
- Agenda voor het Waddengebied 2050

Als eilanden maken we graag afspraken met rijk, provincies, waterschappen, terreinbeheerders en agrarische organisaties over hoe we de groen-blauwe opgaven gezamenlijk het beste kunnen oppakken.

Agenda voor het Waddengebied

Voor de groen-blauwe thema's zien we ook grote samenhang met de kaders uit de Agenda voor het Waddengebied en het Uitvoeringsprogramma daarvan. Inzet vanuit de Agenda voor het Waddengebied is om ons programma in zijn geheel op te nemen in Uitvoeringsprogramma dat bij de Agenda hoort (onder lijn 9 'De Waddeneilanden in balans voor brede welvaart'). Hiermee geven we aan dat we met elkaar dezelfde kant op willen. Ons uitgangspunt is hierbij dat we zelf 'in the lead' blijven voor ons Programma.

Programma Waddeneilanden

De regio begint niet vanaf nul. Voor verschillende eilander opgaven lopen momenteel projecten en programma's, die medegefinancierd worden vanuit het Waddenfonds of met andere middelen van de provincies of het rijk. Maar voor de opgaven rondom brede welvaart ontbreekt het nu nog vaak aan een integrale aanpak met voldoende stuwkracht, middelen en menskracht. Dat is een complicerende factor voor de eilanden, immers "zonnepanelen op het dak van de school of zorgcomplex zijn mooi, maar zonder kinderen, *leraren, ouderen of zorgverleners is de gemeenschap waarom het gaat niet levensvatbaar*".

Daarin gaan we met dit programma verandering brengen. We brengen onze opgaven samen in deze vijf programmalijnen:

- **GOED WONEN & LEVEN**
- **TOEKOMSTBESTENDIG ONDERNEMEN & ONTWIKKELEN**
- **OPTIMAAL BEREIKBAAR & VERBONDEN**
- **DUURZAME ENERGIE**
- **CIRCULAIRE ECONOMIE**

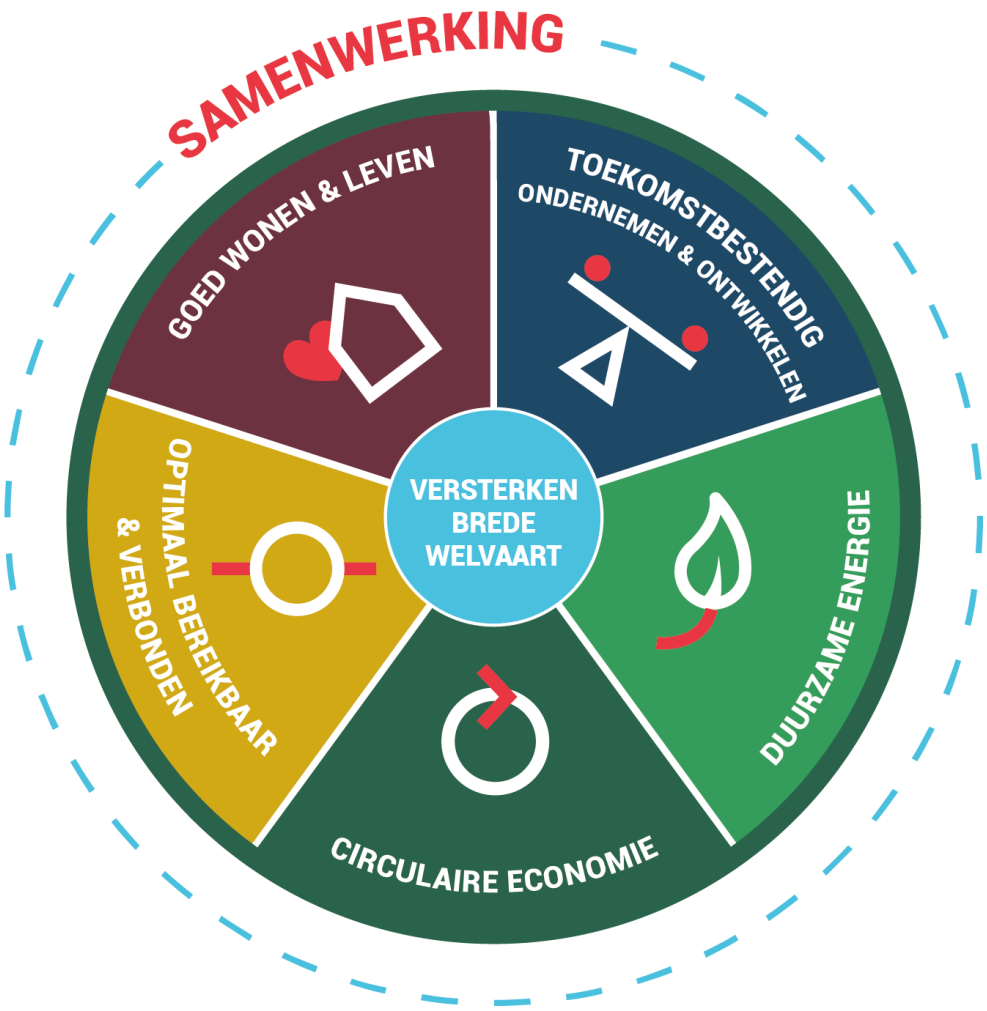

FIGUUR 2 PROGRAMMALIJNEN

In de hoofdstukken hierna gaan we in op de vijf programmalijnen en op de inzet vanuit het programma op hoofdlijnen.

De concrete invulling volgt in fase II, als de programmalijnen worden uitgewerkt op projectniveau. Deze concretisering komt tot stand op basis van uitwisseling en samenwerking met ondernemers, instellingen, (maatschappelijke) organisaties en andere stakeholders. In fase II komt er ook zicht op de exact benodigde middelen aan capaciteit en financiering op projectniveau.

Een groot deel van het programma wordt uitgevoerd in de periode van 2021-2026, met een uitloop naar 2030 voor projecten die een langere doorloop kennen door bijvoorbeeld vergunningstrajecten. Het eerste jaar is bedoeld voor het opbouwen van de programma-organisatie en quick wins en daaropvolgende jaren voor de uitvoering van grotere projecten die een langere opstartfase vragen. De periode 2021-2026 komt overeen met de looptijd van het Uitvoeringsprogramma van de Agenda voor het Waddengebied 2050 en die van het Investeringskader Waddenfonds (IKW).

De inhoud van het programma wordt tweejaarlijks geëvalueerd en zo nodig bijgesteld op basis van recente ontwikkelingen en inzichten.

Actielijnen

Om onze ambitie te bereiken gaan we de brede welvaart op de eilanden versterken. Per programmalijn zijn daarvoor de volgende actielijnen geformuleerd:

GOED WONEN & LEVEN:

I Meer passende woningen realiseren
II Maatschappelijke voorzieningen optimaliseren

TOEKOMSTBESTENDIG ONDERNEMEN & ONTWIKKELEN:

III Bredere economie realiseren
IV Gastvrijheidssector verstevigen
V Continuïteit en kwaliteit van het onderwijs verhogen
VI Werken en leren meer combineren

OPTIMAAL BEREIKBAAR & VERBONDEN:

VII Werken aan betere bereikbaarheid
VIII Vervoer verduurzamen
IX Digitale en mobiele dekking optimaliseren

DUURZAME ENERGIE:

X Energiesysteem robuuster en innovatiever maken
XI Eilander gebouwen sneller verduurzamen
XII Eilander eigenaar- en ondernemerschap in de energietransitie

CIRCULAIRE ECONOMIE:

XIII Gunstiger ontwikkelklimaat voor Circulaire Economie
XIV Dat wat het eiland biedt optimaal benutten
XV Slimmer omgaan met water

Integrale aanpak en samenhang

De actielijnen en inspanningen zijn uitgebalanceerd en versterken elkaar. Zoals in figuur 1 al naar voren kwam, zijn de opgaven nauw met elkaar verbonden. Daarom zien we de aanpak van de opgaven ook als een integrale aanpak. Projecten binnen de ene programmalijn, dragen bij aan doelen van een andere programmalijn.

Enkele voorbeelden hiervan zijn:

- Door vooral in te zetten op personeelswoningen snijdt het mes aan twee kanten: we maken het werken op de eilanden aantrekkelijker en tegelijk spelen we ruimte vrij in de bestaande voorraad voor eilanders.
- Door zorg te clusteren en passende woningen te bieden, worden efficiëntievoordelen geboekt en kunnen bewoners op hun eiland blijven wonen zo lang als ze dat willen.
- Meer samenwerking tussen de eilanden op het gebied van onderwijs moet ervoor zorgen dat alle jongeren optimale kansen krijgen zich te ontwikkelen en op de arbeidsmarkt voor te bereiden – zonder de eilanden te verlaten. Dit levert een actieve bijdrage aan de brede welvaart op de eilanden.
- De Circulaire Economie is een nieuwe manier van denken die vraagt om een creatieve aanpak. Deze rol wordt vaak opgepakt door jonge, hoogopgeleide mensen die via ‘start ups’ hun ideeën kunnen waarmaken. Dit draagt bij aan de verbreding van ondernemerschap en werkgelegenheid.

Meer voorbeelden van de samenhang tussen de verschillende programmalijnen staan in bijlage 1.

De programmalijnen en actielijnen staan samengevat in figuur 3.

FIGUUR 3 ACTIELIJNEN PER PROGRAMMALIJN

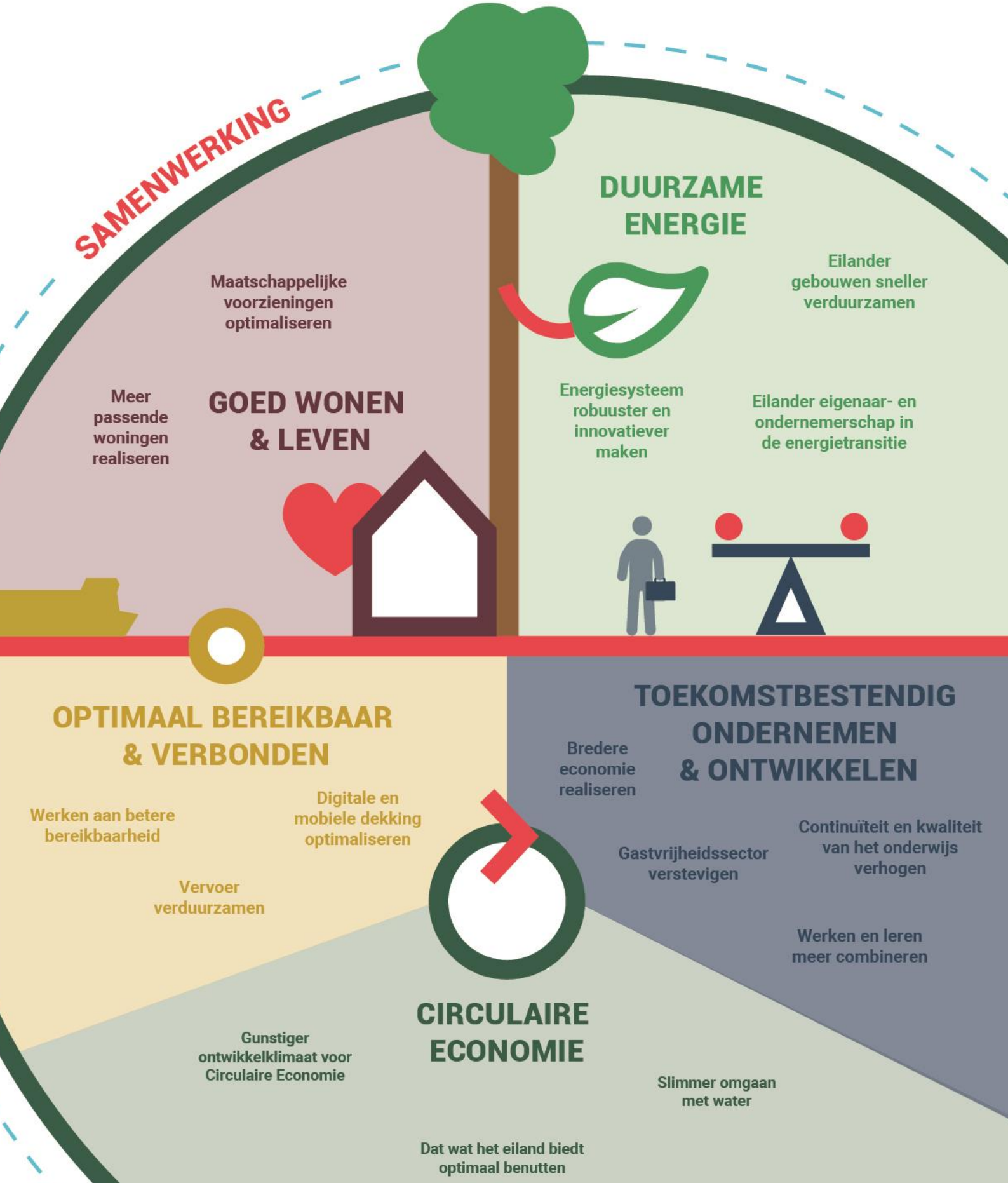

PROGRAMMALIJN 1

GOED WONEN & LEVEN

De geïsoleerde eilandligging brengt met zich mee dat wonen, werken en leven zich voor de meeste inwoners op dezelfde plek afspelen: het eiland. Daarvoor is het van groot belang dat er voldoende passende woonruimte beschikbaar is voor jonge mensen en nieuwe werknemers. Voor ouderen speelt juist vooral de wens om op het eiland te kunnen blijven, ook op het moment dat het met hun gezondheid misschien wat minder gaat.

De eilandsituatie maakt het nagenoeg onmogelijk om gebruik te maken van voorzieningen in andere gemeenten. Er is geen achterland waarop terug kan worden gevallen. De eilanden zijn dus genoodzaakt hun eigen boontjes te doppen.

1.1 Eilandspecifieke opgaven

Net als in grote delen van Nederland, is ook op de Waddeneilanden de woningmarkt overspannen. De mogelijkheden om daaraan iets te doen zijn echter veel geringer. Op de Waddeneilanden is de (bebouwbare) ruimte schaars. De koopwoningen zijn duur (o.a. door krapte op de woningmarkt, populaire woonbestemming, weinig beschikbare nieuwbouwlocaties). Prijzen die inwoners, starters en (het vaak seizoensgebonden) personeel niet kunnen betalen. En daartegenover staat een, in verhouding, veel geringer aanbod aan huurwoningen voor permanente bewoning. De overspannen woningmarkt leidt hierdoor tot onevenredig veel gevallen van scheefwonen. Ondernemers creëren zelf woonruimte voor hun personeel door (bestaande) woningen op te kopen die vervolgens niet meer beschikbaar zijn voor de reguliere woningmarkt. Ook worden hele of gedeeltelijke woningen soms oneigenlijk door particulieren verhuurd aan vakantiegangers.

De woonproblematiek maakt ook dat er voor ouderen weinig tot geen mogelijkheid is om vanuit hun grote (koop)woning kleiner te gaan wonen omdat er geen (betaalbare) kleinere huur- of koopwoningen beschikbaar zijn. Ook voor bewoners met een zorgvraag op de eilanden is niet altijd een alternatief beschikbaar. Tegelijkertijd is er door de vergrijzing op de eilanden behoefte aan meer fysieke en financiële ruimte voor (intra- en extramurale) zorg om voldoende voorzieningen te kunnen bieden aan oudere bewoners en voor mensen met een zorgbehoefte. De onrendabele top vormt bij deze projecten vaak een knelpunt.

De druk op de woningmarkt is hoog, mede vanwege de grote vraag door verschillende doelgroepen, zoals starters, personeel, senioren en pensionado's. Want daar waar mensen aan de wal nog in de omgeving op zoek kunnen naar een huis, kan dat op de eilanden niet. Om te voorkomen dat bewoners (en werknemers) de eilanden verlaten om aan de wal te gaan wonen, moet huisvesting worden geboden die past bij de doelgroep

en hun wensen (maatwerk). Er is behoefte aan een flexibele schil aan woningen om in de vraag te kunnen voorzien. Bijvoorbeeld woningen die je voor verschillende doelgroepen kunt gebruiken in verschillende fases (bijvoorbeeld eerst als eengezinswoning of personeelswoning en later als zorgwoning).

Vergeleken met dorpen van vergelijkbare grootte aan de wal is het voorzieningenniveau op de eilanden hoog. Dit is nodig omdat een achterland ontbreekt en omdat veel voorzieningen, zoals eerstelijnszorg, ook nodig zijn voor onze gasten. Vergrijzing en ontgroening hebben ook hun weerslag op het voorzieningenniveau, bijvoorbeeld doordat de vraag naar vrijwilligers toeneemt maar het aanbod afneemt. Dit zet het voortbestaan van verschillende verenigingen, structuren en vrijwilligersorganisaties onder druk.

Woonproblematiek

FIGUUR 4 RADERTJES WONINGMARKT

Ook bij de woonproblematiek grijpen verschillende radertjes in elkaar. Het oplossen van problemen lukt alleen als meerdere partijen gelijktijdig (en soms volgtijdelijk) aan de raderen draaien, elkaar opzoeken wanneer er obstakels zijn en gebruik maken van de bijzondere positie van de eilanden om maatwerkoplossingen te bedenken.

Niet altijd is duidelijk wat partijen van elkaar verwachten. Ter illustratie: waarom zou een corporatie energie steken in de aanpak van extreme scheefheid, als er geen alternatieven op de markt zijn? Waarom zou een provincie beleidsruimte voor woningbouw bieden als er geen duidelijk kader is waarmee het nut van bouwplannen is aan te tonen? Het is ook daarom van belang dat iedereen zijn best doen om tot oplossingen te komen. Het ene instrument heeft minder effect dan het andere, maar is daarom niet minder belangrijk; alle instrumenten samen maken dat de markt beweegt. Het schema illustreert de grote onderlinge samenhang en complexiteit van het werken aan een beter functionerende woningmarkt. Het overzicht is geen complete weergave; er zijn veel meer 'raderen' of instrumenten waaraan partijen kunnen draaien.

Uit: Figuur & Tekst uit woningmarktanalyse Friese Waddeneilanden-KAW

1.2 Inzet vanuit het programma

Actielijn I Meer passende woningen realiseren
Actielijn II Maatschappelijke voorzieningen optimaliseren

Om de druk op de woningmarkt te verminderen, kan aan een aantal radertjes worden gedraaid. De oplossing is niet het simpelweg bijbouwen van nieuwe woningen, maar het creëren van de juiste woonomgevingen. We willen de doorstroom op gang brengen door meer flexibele en permanente woningen voor zowel (tijdelijk) personeel als ook voor starters te realiseren. Prijzen zullen hierdoor naar verwachting minder snel stijgen en bestaande woningen komen hierdoor vrij voor (jonge) bewoners van de eilanden. Dit is een belangrijke voorwaarde om de huisvestingsproblematiek voor de bewoners van de eilanden op te lossen. Daarnaast is het van belang dat er wordt gereguleerd en gehandhaafd op ongeoorloofd gebruik van permanente woningen en leegstand. Dit is een ingewikkeld proces waarbij hulp van provincies en Rijk gewenst is. Om het voorzieningenniveau te optimaliseren worden slimme (zorg)concepten ontwikkeld. Ook de ontwikkeling van een zorgbuurt waarin wonen en zorg met elkaar worden gecombineerd past hierbij.

Actielijn I Meer passende woningen realiseren

Meer (flexibele) woningen verlagen de druk op de woningmarkt. Hiermee bieden we geschikte en betaalbare huisvesting voor seizoenpersoneel en permanent personeel in met name de gastvrijheidssector. Dit zorgt voor een betere doorstroming op de huizenmarkt.

Concreet betekent dit dat we:

a. Woningmarktverstorende ontwikkelingen (zoals het niet volgens bestemming gebruiken van woningen) inventariseren en aanpakken (bijvoorbeeld door handhaving), de aanpak tussen de eilanden verder afstemmen. En waar nodig intensiveren.
b. Kwalitatief onderzoek uitvoeren naar behoefte aan (tijdelijke) woonruimte.
c. Passende woningen realiseren voor personeel/studenten/starters door o.a. inbreiding en herbestemming. Op alle eilanden worden projecten ondersteund om deze flexibele woonruimte te realiseren door bestaande gebouwen te transformeren, leegstaande gebouwen een nieuwe bestemming te geven en/of inbreidingslocaties te ontwikkelen.
d. Passende woningen realiseren voor permanente bewoning.
e. Projecten ontwikkelen voor concepten waar wonen en zorg worden gecombineerd. Dit houdt levensloopbestendige woningen in, woonunits waar mensen met een indicatie dicht bij een zorginstelling kunnen wonen of complete zorgwoningen. Deze woon-zorg-combinaties bieden betaalbare oplossingen voor bewoners met een zorgbehoefte. Bovendien zal een passend aanbod de doorstroom op de woningmarkt kunnen ondersteunen. Door hierin ook andere maatschappelijke functies een plek te geven ontstaat een innovatieve gemeenschappelijke zorginfrastructuur. Zorgdiensten zoals specialistische medische hulp kunnen op die manier op de eilanden gerichter aan het werk (sluit ook aan bij actielijn II).

f. Ruimte bieden voor pilots met slimme woonconcepten zoals coöperatief bouwen om woningen betaalbaar te houden of doorstroomwoningen die mensen kunnen huren om de periode te overbruggen tot ze een koopwoning hebben gevonden. Dit vereist naast middelen ook ruimte om te experimenteren.

Actielijn II Maatschappelijke voorzieningen optimaliseren

Om voorzieningen te optimaliseren worden slimme zorgconcepten ontwikkeld. Zogenaamde e-healthtoepassingen halen de zorg dichterbij. Het optimaliseren van voorzieningen betreft niet alleen de zorg, maar ook de andere (maatschappelijke) voorzieningen op de eilanden; van multifunctionele gebouwen tot sport vallen binnen de scope van dit programma. Maar ook kunst, cultuur en cultuurhistorie zijn belangrijke dragers voor onze identiteit en juist evenementen dragen bij aan het toeristisch product en zijn tevens motor voor innovaties. Veel van deze inspanningen hebben met elkaar gemeen dat het steeds moeilijker wordt vrijwilligers te betrekken voor uitvoerende en bestuurstaken. Omdat het verenigingsleven van onschatbare waarde is voor de brede welvaart wordt binnen dit programma ingezet op projecten om vrijwilligers beter te faciliteren op verschillende niveaus.

Concreet betekent dit dat we:

g. Behoefte aan optimalisering (maatschappelijke) voorzieningen op eilanden inventariseren.
h. Initiatieven ter optimalisering van het aanbod en de kwaliteit van voorzieningen voor bijvoorbeeld kunst, sport en cultuur ondersteunen. Een voorbeeld hiervan is de ‘IJslandse/Eilander aanpak’. Het aanbieden van veel en diverse naschoolse activiteiten kan het middelengebruik onder de jeugd minimaliseren en het welzijn en geluksgevoel bevorderen. Dit draagt er ook weer aan bij dat de eilander jongeren graag op het eiland blijven en dan met de juiste, passende opleiding (uit lijn 2) en passende (starters)huisvesting een goede baan op het eiland kunnen gaan vervullen.
i. Slimme zorgconcepten (e-health) ontwikkelen en in gebruik nemen.
j. Een ondersteuningsproject voor vrijwilligers opzetten op alle eilanden, van onderop en samen met maatschappelijke instellingen.
k. Projecten opzetten voor multifunctionele accommodaties voor onderwijs-, cultuur-, sport- en maatschappelijke voorzieningen.

PROGRAMMALIJN 2

TOEKOMSTBESTENDIG ONDERNEMEN & ONTWIKKELEN

De eilander economieën zijn grotendeels afhankelijk van toerisme. Dat is een kracht, maar maakt de eilanden tegelijkertijd kwetsbaar. Bedrijven zijn over het algemeen relatief klein en beschikken over weinig innovatiekracht. Er wordt noodzaak gevoeld de economie en het onderwijs te verstevigen en te verbreden. Juist dit blijkt voor eilanden, die afhankelijk zijn van een bootverbinding, in een kwetsbaar gebied liggen en een beperkte schaalgrootte hebben, een veel grotere uitdaging dan aan de vaste wal.

2.1 Eilandspecifieke opgaven

De Waddeneilanden staan voor de uitdaging om leefbaar en vitaal te blijven. Op de eilanden is volop werkgelegenheid, al is die wel eenzijdig want het merendeel van de werkgelegenheid is toerisme gerelateerd. Niet het vinden van werk is een probleem, maar het aantrekken van voldoende gekwalificeerde werknemers. Naast de gastvrijheidssector hebben ook andere sectoren (bijvoorbeeld de zorg) te maken met een tekort aan (gekwalificeerd) personeel. De eerder geschetste overspannen woningmarkt maakt het probleem op de eilanden nog nijpender dan aan de vaste wal omdat werknemers zonder zicht op woonruimte, er niet voor kiezen om op het eiland te (gaan/blijven) werken. Daarnaast is vanwege het eenzijdige werkaanbod verbreding en vernieuwing, die tot innovatie, nieuwe bedrijvigheid en banen leidt, essentieel. Op korte termijn vergroot dit de druk op de woningmarkt, maar het is ook een oplossing voor de gewenste woon - werk balans die permanent het draagvlak voor voorzieningen en bestedingen vergroot.

2.2 Inzet vanuit het programma

Actielijn III	Bredere economie realiseren
Actielijn IV	Gastvrijheidssector verstevigen
Actielijn V	Continuïteit en kwaliteit van het onderwijs verhogen
Actielijn VI	Werken en leren meer combineren

Door in te zetten op leercampussen en proeftuinen voor de sectoren gastvrijheid, maritiem, zorg, duurzaamheid en circulaire economie willen we meer Voortgezet Onderwijsleerlingen op de Waddeneilanden behouden en mogelijk zelfs leerlingen van de wal aantrekken om hun opleiding op een eiland te volgen. Ook willen we onderzoek en innovatie bevorderen. Het lokaal ondernemerschap wordt hierdoor gestimuleerd en dat draagt bij aan een toeristisch product dat eigentijdser & sterker wordt en tegen een stootje kan. Praktisch opgeleide vakmensen zijn bovendien schaars. Door deze op de eilanden op te leiden en te laten werken snijdt het mes aan twee kanten.

Actielijn III Bredere economie realiseren

Bij het verstevigen en verbreden van de economie gaan we als overheden nauw samenwerken met ondernemers en onderwijs (triple helix). Want (nieuwe) ondernemers zijn degenen die deze verbreding werkelijk op gang kunnen brengen. Als gemeenten kunnen we hierin faciliteren en de juiste voorwaarden voor een goed ondernemersklimaat scheppen. Wij verliezen echter niet uit het oog dat toerisme de kurk blijft waarop de eilander economieën drijven. Deze kurk moet sterk genoeg zijn. Het streven is een toeristisch product dat klaar is voor de toekomst, aansluit bij de markt en dat voldoende sterk is om toekomstige tegenvallers te kunnen opvangen.

Concreet betekent dit dat we:

a. Bedrijfsverzamelgebouwen en woon-werklocaties realiseren met werkplekken voor bedrijven/startups/eenpitters/dienstverleners die digitaal willen werken en zich op het eiland willen vestigen. Afstandswerken wordt zo aantrekkelijker gemaakt.
b. Een eilandbrede proeftuinaanpak opzetten voor nieuwe ideeën (de zgn. triple-quintuple helix innovatie; uitleg hierover in bijlage 4). Bestaande proeftuinen zoals Lab Vlieland en de Waddencampus dragen hierin bij aan meer innovatiekracht.
c. Nieuwe vormen van bedrijvigheid stimuleren (nieuwe streekproducten, zilte teelten, projecten op het gebied van Circulaire Economie en Duurzame energie, etc.) (sluit ook aan bij IV).
d. Lokaal (innovatief) ondernemerschap ondersteunen.
   De programmalijn Circulaire Economie draagt bij aan de verbreding van ondernemerschap en werkgelegenheid. Deze nieuwe manier van denken vraagt om een creatieve aanpak. Deze rol wordt vaak opgepakt door jonge, goed opgeleide mensen die via ‘startups’ hun ideeën kunnen waarmaken. De eilanden moedigen dergelijke initiatieven aan en faciliteren ze. De programmalijn Duurzame Energie draagt bij aan de verbreding van de economie doordat de energietransitie veel werk met zich meebrengt (sluit ook aan bij IV).
e. Een innovatie-adviseur voor ondernemers en onderwijs aantrekken, specifiek voor en bekend op de eilanden (sluit ook aan bij IV).

Actielijn IV Gastvrijheidssector verstevigen

Naast de hier genoemde projecten dragen verschillende projecten in de andere actielijnen van deze pijler bij aan het verstevigen van de gastvrijheidssector.

Concreet betekent dit dat we:

f. Stimuleren dat Eilander bedrijven samen gaan optrekken bij gezamenlijke acquisitie en beoordeling/ personeelswerving.
g. Het productaanbod in de gastvrijheidssector helpen doorontwikkelen zodat deze vitaal is op lange termijn.

Actielijn V Continuïteit en kwaliteit van het onderwijs verhogen

De eilanden willen passend, toekomstgericht en kwalitatief hoogstaand onderwijs aanbieden aan hun kinderen en jongeren en daarbij aansluiten bij andere kindvoorzieningen. Om de kwaliteit en continuïteit van het onderwijs te waarborgen en verhogen, liggen er kansen in verdere samenwerking en integratie in zogenaamde leer- en ontwikkelcentra (LOC).

Concreet betekent dit dat we:

h. Inzetten op slimme combinaties van kindvoorzieningen (onderwijs, zorg, opvang, recreatie) om een goede balans te houden tussen financiën, nabijheid en kwaliteit. Hiermee wordt een kwalitatieve impuls gegeven aan het onderwijs en wordt dit toekomstbestendiger. Zo blijven de eilanden ook met minder jongeren en leerlingen een aantrekkelijke vestigingsgemeente voor jonge gezinnen.

i. Doorlopende leerlijnen, slimme samenwerkingsstructuren en een passend onderwijsnetwerk realiseren zodat elk kind op de eilanden de beste mogelijkheden krijgt om zich ‘thuisnabij’ te ontwikkelen. Hierbij gaat het om meer samenwerking onderling, met de wal en met het bedrijfsleven. Ook kunnen digitale toepassingen oplossingen bieden en mogelijk kosten verlagen. Diverse onderwijsinstellingen (PO, VO, Mbo) worden ingezet om goed geschoolde werknemers van de toekomst te vormen en om ook met minder kinderen en leerlingen kwalitatief hoogstaande voorzieningen aan te kunnen blijven bieden (sluit ook aan bij VI).

Actielijn VI Werken en leren meer combineren

Zelf opleiden van jongeren op het eiland en het aantrekken van jonge mensen van buitenaf biedt kansen om te voorzien in de vraag naar goed geschoold personeel. Niet alleen in sectoren waar nu werk is (gastvrijheidssector), maar ook in de toekomst (zorg/energietransitie) om zo een bijdrage te leveren aan het verbreden van de economie. Ook meer innovatiekracht draagt hieraan bij en stimuleert bovendien nieuwe bedrijvigheid.

Concreet betekent dit dat we:

j. Leerwerkinitiatieven ontwikkelen en uitbreiden en inzetten op stages en werkweken eilandbreed.
k. Voor de sectoren toerisme/gastvrijheid, techniek, maritiem, zorg en duurzame energie op de vijf eilanden een dekkend aanbod realiseren voor vervolgonderwijs (mbo, eventueel hbo, wetenschappelijk onderzoek) en om-, her- en bijscholingstrajecten. Bijvoorbeeld door uitbreiding van de Texel/Ameland Academy-aanpak en de MBO-koksopleiding op Terschelling naar andere eilanden en beroepsgroepen (sluit ook aan bij III, V en IV).

PROGRAMMALIJN 3

OPTIMAAL BEREIKBAAR & VERBONDEN

Het staat buiten kijf dat voor de eilanden het vervoer van personen én goederen van groot belang is. De veerboot is, als de schakel in de ontbrekende wegverbinding, misschien wel de belangrijkste voorziening die de eilanden kennen. De veerdiensten vervullen de functie van openbaar vervoer. Deze bereikbaarheid dient jaarrond gewaarborgd te zijn. Door Corona bleek eens te meer hoezeer de boot de levensader is van de eilanden. De eilandereconomieën kwamen pas weer op gang toen de veerdiensten werd toegestaan weer met volledige capaciteit te gaan varen.

3.1 Eilandspecifieke opgaven

Betrouwbare bereikbaarheid (kwalitatief en kwantitatief) is cruciaal voor de economie, leefbaarheid en vitaliteit van de Waddeneilanden. De Waddeneilanden richten zich al jarenlang op ontwikkelingen in de Waddenzee en de gevolgen hiervan op de bereikbaarheid voor bewoners, ondernemers en toeristen.

Ook de voorspelde stijging van de zeespiegel heeft op termijn grote consequenties voor de Waddeneilanden. Alle eilanden hebben buitendijks gelegen gebieden en voorzieningen, zoals de havens/pieren waar de veerboten aanmeren. Dit maakt niet alleen het veilig en leefbaar houden, maar ook het toegankelijk houden van eilanden een majeure opgave. Bij deze klimaatadaptatie hebben de eilanden hulp nodig (zie hiervoor ook de paragraaf over groen-blauwe thema's).

De Waddeneilanden hebben daarnaast de ambitie duurzame en zelfvoorzienende eilanden te zijn met zero-emissie/CO_2-neutraal vervoer. Daarom houden de eilanden zich al een aantal jaren bezig met de doorontwikkeling van het elektrisch auto-, vracht- en openbaar vervoer op de eilanden met plaats voor innovatieve, CO_2-neutrale ontwikkelingen (en andere stoffen zoals stikstof) en actieve begeleiding van ondernemers.

De mobiele en digitale verbindingen zijn niet overal even goed. Op sommige delen van de eilanden is er niet tot nauwelijks mobiel bereik. En ook zijn nog niet alle eilanden (volledig) aangesloten op een glasvezelnetwerk. Ook op momenten (zomerseizoen/festivals) of plekken (campings) waar veel mensen tegelijkertijd gebruik maken van het internet, laat de digitale bereikbaarheid nog wel eens te wensen over. Verder streven alle eilanden naar slimmere vormen van mobiliteit voor personen, goederen en bagage.

3.2 Inzet vanuit het programma

Actielijn VII	Werken aan betere bereikbaarheid
Actielijn VIII	Vervoer verduurzamen
Actielijn IX	Digitale en mobiele dekking optimaliseren

Gezamenlijk werken we aan de ontwikkeling van functioneel en toekomstbestendig emissie-vrij (goederen)vervoer gebaseerd op de behoeften van bewoners, ondernemers en toeristen. Tegelijk zorgt de ontwikkeling van o.a. elektrisch vervoer voor een verduurzaming van het toerisme en het bedrijfsleven op de Waddeneilanden.

Actielijn VII Werken aan betere bereikbaarheid

De (toeristische) infrastructuur staat onder druk. Er ligt een uitdaging om deze te innoveren en tegelijk te verduurzamen. De toeristenstroom vraagt veel van onze infrastructuur, dat geldt bijvoorbeeld voor de afwikkeling van auto- en fietsverkeer, maar ook voor afvalreststromen en klimaatadaptatie. We willen op zoek naar andere vormen van mobiliteit, slim en groen. Binnen deze programmalijn speelt ook de 'aandacht voor de overkant'. Oplossingen rond mobiliteit op de eilanden vragen ook om een integrale afstemming met de aanlandpunten aan de wal in Den Helder, Harlingen, Holwerd en Lauwersoog, bijvoorbeeld voor de auto's die daar achterblijven, het stroomlijnen van vervoersstromen (goederen en bagage) en de ketenreis, waar ook de veerboot onderdeel van is.

Concreet betekent dit dat we:

a. Inzetten op verbeterde OV-verbindingen en optimale veerverbindingen (kwalitatief en kwantitatief) om zo de aanvoerhavens, de eilanden zelf en de voorzieningen op de eilanden goed bereikbaar te maken.
b. Pilots voor slimme mobiliteit opzetten, zoals autonoom vervoer en een hub voor goederenvervoer (sluit ook aan bij VIII).

Actielijn VIII Vervoer verduurzamen

Om de stap te maken naar een duurzame en zelfvoorzienende samenleving op de Waddeneilanden willen we verdere reductie van CO_2 (en andere stoffen, zoals stikstof) realiseren. Daarom werken we aan meer zero-emissie vervoer over land en water om zo de balans tussen economie en natuur en landschap te borgen.

Concreet betekent dit dat we:

c. Pilots voor verduurzamen vervoer opzetten, terugdringen vervoersstromen/autoluw, slimme en groene manieren van (bagage)vervoer van en naar de steiger, niet-fossiele brandstoffen en nieuwe boten (minder diepgang, kleiner, duurzame aandrijving) (sluit ook aan bij VII).
d. Stimuleringsprojecten opzetten voor gebruik van fiets-, wandel- en OV voor vervoer naar en op de eilanden en voor bewustwording dat gasten waar mogelijk hun auto vaker aan de wal laten.
e. Flexpools inrichten van elektrische deelauto's aan de wal.
f. Op elk eiland Zero Emissie (ZE-)-zones realiseren.
g. Voldoende elektrische oplaadpunten realiseren op prominente plekken en in nabijheid van de (veer)havens op de Waddeneilanden en aan de wal.

Actielijn IX Digitale en mobiele dekking optimaliseren

Optimale digitale en mobiele dekking is voor veel andere projecten binnen deze pijler een randvoorwaarde, bijvoorbeeld voor verbreding werkgelegenheid en het verstevigen van de gastvrijheidseconomie.

Concreet betekent dit dat we:

h. Inzetten op aanleg van een volledig en dekkend glasvezelnetwerk op alle eilanden zodat er een betere /optimale digitale en mobiele dekking voor zowel bewoners als gasten is op alle eilanden. Als laatste witte vlek moet Terschelling nog volledig van glasvezel worden voorzien. Op de andere eilanden gaat het om optimaliseren van het glasvezelnetwerk.
i. Een onderzoek opzetten naar digitale bereikbaarheid en vervolgacties in beeld brengen. Er wordt een pilot opgestart met 5G; 5G is een randvoorwaarde voor zelfrijdende concepten en voor "real time" metingen van bijvoorbeeld passanten/bezoekers.

PROGRAMMALIJN 4

DUURZAME ENERGIE

Nergens anders in Nederland past duurzame energie zo goed als op de Waddeneilanden. Nergens zijn er zoveel zonuren, wind en zeewater. Het is een overzichtelijk, afgebakend gebied, met een samenleving in het klein. Dit biedt aan innovatieve partijen een unieke kans om processen, systemen en projecten op kleine schaal te testen en toe te passen. Bovendien geeft het eilander bedrijven de kans om bij de koplopers in ontwikkelingen te horen. Het gaat om hoogwaardige werkgelegenheid buiten de toeristische sector, en sluit dus goed aan bij de programmalijn 'toekomstbestendig ondernemen en ontwikkelen'. De ligging in een gebied van wereldklasse past perfect bij een hoge standaard ten aanzien van duurzaamheid. Tegelijkertijd brengt de ligging in Natura 2000-gebied en aan het Unesco Werelderfgoed beperkingen met zich mee. Dit maakt de energietransitie op de Waddeneilanden een grotere uitdaging dan voor regio's aan de vaste wal.

4.1 Eilandspecifieke opgaven

In 2007 hebben de Waddeneilanden afgesproken zich in te zetten om in 2020 zelfvoorzienend te zijn op het gebied van water en energie. Hoewel er flinke stappen zijn gezet, is deze ambitie nog niet volledig gerealiseerd. Ieder eiland legt andere accenten in haar energieambities: van 'zelfvoorzienend' en 'CO_2-neutraal' tot 'koploper zijn'. Dit laat onverlet dat de wens tot zelfvoorzienendheid breed gedeeld wordt. De Waddeneilanden streven ernaar om op het gebied van duurzaamheid en energietransitie onderscheidend te blijven en sneller dan andere regio's hun doelstellingen te bereiken.

De eilanden hebben vergelijkbare uitdagingen die in een gezamenlijk programma aangepakt moeten en kunnen worden. Allereerst betreft dat de energievoorziening. De afhankelijkheid van dure en kwetsbare (Waddenzee)kabels en leidingen vraagt om een maximale inzet voor opwek op (of rond) de eilanden zelf, inclusief het opvangen van de pieken en dalen in energievraag en -aanbod. Daarbij is een focus op technieken met een lage impact op het landschap en natuur essentieel. Dit alles vraagt om een geïntegreerde aanpak van opwek, distributie en opslag van energie. Er is volop ruimte om slimme oplossingen breed toe te passen op de Waddeneilanden. We kunnen onze ambities alleen realiseren in nauwe samenwerking met Rijk, de netbeheerder en vele andere partijen. Uiteraard is leveringszekerheid en een goede prijs voor alle afnemers een randvoorwaarde.

De Waddeneilanden hebben enkele unieke uitdagingen bij het verduurzamen van de woningvoorraad. In de oude dorpskernen, die zo belangrijk zijn voor het toeristisch product, staan veel oude karakteristieke en monumentale gebouwen, die vaak een slecht energielabel hebben en moeilijk te isoleren zijn. Daarnaast bestaat ongeveer de helft van

de woningen uit recreatiewoningen met een zeer divers eigenaarschap. Bouw- en installatiewerkzaamheden op de eilanden zijn relatief kostbaar vanwege transport- en verblijfkosten. De uitdaging voor de verduurzaming van gebouwen sluit nauw aan bij de opgave om een goede en betaalbare woningvoorraad te hebben en stappen te zetten in de circulaire economie.

4.2 Inzet vanuit het programma

Actielijn X	Energiesysteem robuuster en innovatiever maken
Actielijn XI	Eilander gebouwen sneller verduurzamen
Actielijn XII	Eilander eigenaar- en ondernemerschap in de energietransitie

De inzet op de genoemde actielijnen biedt een kans om de lokale economie te versterken en meer divers te maken, door nieuwe vormen van werkgelegenheid in de energietransitie, maar ook om de unieke leefomgeving en biodiversiteit te behouden en te verbeteren. Met een gezamenlijke inzet op de actielijnen zorgen we ervoor dat

- Op alle eilanden maximaal energie bespaard wordt door isolatie en bestaande verduurzamingsoplossingen.
- Er maximaal opgewekt wordt binnen het eilanderenergiesysteem en het maatschappelijk draagvlak.
- Lokaal verbruik en lokale opwek in evenwicht zijn. Voor de pieken worden slimme energieoplossingen per eiland gerealiseerd.
- De eilander energiecoöperaties en bevolking een toonaangevende rol spelen in de energietransitie en eigenaar zijn van de middelen voor opwek en opslag van duurzame energie.

Actielijn X Energiesysteem robuuster en innovatiever maken

De huidige en verwachte ontwikkelingen op het gebied van decentrale en duurzame energieproductie maken het onvermijdelijk dat er anders omgegaan zal moeten worden met de energie-infrastructuur op de Waddeneilanden en naar de wal. We moeten opwek, gebruik en opslag van energie goed in balans brengen voor ieder eiland. Op deze manier realiseren we een betrouwbaar en zelfvoorzienend energiesysteem dat aansluit bij de betreffende unieke eilandbehoefte. In sommige gevallen zijn nieuwe marktmodellen nodig om decentrale en duurzaam opgewekte energie op een slimme en efficiënte manier te verdelen en te beheren.

Het is in het belang van de eilanden om alle opties voor opwek en opslag van duurzame energie in te zetten. We denken daarbij aan wind en zon, maar ook aan waterstof, batterij- en andere vormen van opslag, warmte en energie uit (zee)water. We bieden ruimte aan kleinschalige pilots, maar zetten ook fors in op opschaling en bewezen technieken.

Door een integrale aanpak ontstaat er een unieke mogelijkheid om deze nieuwe marktmodellen te ontwikkelen en te testen op een beheersbare maar marktwaardige schaal. Nederland kan door het in de praktijk testen en invoeren van slimme energiesystemen op de Waddeneilanden een leidinggevende positie in Europa nemen op het gebied van Smart Grids en energietransitie. De Waddeneilanden vormen namelijk bij uitstek dé proeftuin voor slimme, efficiënte energiesystemen en innovatieve ontwikkelingen. Flexibiliteit om af te wijken van regelgeving kan daarbij soms nodig zijn.

Concreet betekent dit dat we:

a. Pilot opzetten voor innovatieve systeemintegratie (sluit ook aan bij XII).
b. Inzetten op aanleg van innovatieve (zee)warmtenetten (sluit ook aan bij XII).

Actielijn XI Eilander gebouwen sneller verduurzamen

We willen de verduurzaming van de gebouwen versnellen door onder andere fors in te zetten op voorlichting, het organiseren van schaalvoordeel door gezamenlijke inkoopacties, het ontsluiten van fondsen op Rijks- en mogelijk Europees niveau en het uitwisselen van kennis en ideeën. De verduurzaming biedt ook goede kansen om met eilander bouw- en installatiebedrijven meer circulair te gaan bouwen. We zoeken de samenwerking met de bouwsector en partijen als de Vereniging Circulair Fryslân om dit actief te stimuleren.

Concreet betekent dit dat we:

c. Participatieprojecten energietransitie opzetten met inwoners en ondernemers (sluit ook aan bij XII).
d. Besparingsprojecten opzetten met inwoners, ondernemers en (recreatie)huizenbezitters (sluit ook aan bij XII).
e. Innovatieve oplossingen voor recreatiewoningen ontwikkelen samen met (noordelijke) kennisinstellingen en bedrijfsleven.

Actielijn XII Eilander eigenaarschap en ondernemerschap in de energietransitie

Eilanders zijn gewend om hun eigen boontjes te doppen en de zaken op hun eigen manier aan te pakken. De wens om zelfvoorzienend te zijn zit in de eilander genen. Niet voor niets zijn veel duurzame energieprojecten volledig in lokale handen. Daarin zitten de eilanden in de kopgroep als het gaat om de ambitie uit het Klimaatakkoord ten aanzien van lokaal eigenaarschap. We streven naar honderd procent lokaal eigenaarschap voor alle projecten voor de opwek en opslag van duurzame energie op de Waddeneilanden. We willen dat de werkgelegenheid die voortkomt uit de eilander projecten zoveel mogelijk landt op de eilanden zelf. We werken samen met bedrijven en kennisinstellingen om deze ambitie te realiseren.

Concreet betekent dit dat we:

f. Gecoördineerd onderzoek gaan doen naar en verwerving van regionale, nationale en Europese subsidies en andere fondsen (sluit ook aan bij X en XI).
g. Het opstellen van een langetermijnplanning zelfvoorzienendheid in de energievoorziening op alle eilanden faciliteren (XII).

PROGRAMMALIJN 5

CIRCULAIRE ECONOMIE

Circulaire Economie is een opgave die alle programmalijnen raakt. Uitgangspunt van ons programma is dan ook om dat wat we binnen de programmalijnen doen 'zo circulair mogelijk' te doen. De uitgangspunten van een circulaire economie vragen nog wel om een stevige verankering op onze eilanden. Dit gaat dan om bewustwording, een gunstig ontwikkelklimaat voor Circulaire Economie, het verwaarden van productstromen en omgaan met water. Deze staan centraal in programmalijn 5.

5.1 Eilandspecifieke opgaven

Circulariteit past uitstekend bij de eilanden. Grondstofstromen zijn bijvoorbeeld goed inzichtelijk te maken omdat dat wat niet op het eiland aanwezig is, bijna altijd per boot aangevoerd moet worden. De eilanden zetten zich via verschillende programma's en initiatieven al jaren in voor het ontwikkelen van leefbare, aantrekkelijke, schone, duurzame en zelfvoorzienende eilanden. In het begin lag de focus hierbij op zelfvoorzienend worden voor energie en water. Door (lokale) dynamiek en voortschrijdend inzicht is dit streven verruimd. De eilanden willen ook graag zelfvoorzienend(er) worden voor grondstoffen, bijvoorbeeld door afvalstromen te reduceren en lokaal te hergebruiken en meer lokale voedselproductie te realiseren. Juist door de specifieke eilandsetting is een circulaire economie een kansrijk perspectief. Tegelijkertijd zijn de uitdagingen op de schaal van een eiland extra groot, omdat de mogelijkheden vaak juist kleiner zijn. Naast de gemeentelijke organisaties zijn ook de bedrijven gemiddeld klein van omvang, de innovatiekracht is daardoor beperkter. Maar ook de volumes (in termen van grondstofstromen) zijn relatief klein ten opzichte van andere regio's. Afvalverwerking is daarom op de schaal van een eiland vaak minder efficiënt dan in regionale structuren aan de wal. Dit vraagt om creatieve oplossingen en het uitvoeren van gerichte pilots om daarmee de nodige praktijkervaring op te doen en een circulaire transitie op gang te brengen. Een transitie die de eilander economieën niet alleen duurzamer maakt maar ook robuuster. Om dit te bewerkstelligen wordt nadrukkelijk de samenwerking met ondernemers, overheden, kennisinstellingen, festivals en bestaande netwerken en ondersteuningsstructuren gezocht in de vorm van proeftuinen (de zgn. triple-quintuple helix innovatie; uitleg hierover in bijlage 4)

5.2 Inzet vanuit het programma

Actielijn XIII	Gunstiger ontwikkelklimaat voor circulaire economie
Actielijn XIV	Dat wat het eiland biedt optimaal benutten
Actielijn XV	Slimmer omgaan met water

Dit programma dient als raamwerk om richting en focus aan circulaire ontwikkeling te geven. Circulaire Economie is geen project maar een proces: het is nooit klaar. Het is en blijft een dynamisch proces dat net als het getij in beweging blijft. De ambitie is om een proces in beweging te krijgen dat, vanuit het circulaire gedachtengoed, een duurzame ontwikkeling op de eilanden in gang zet. De eilanden kenmerken zich door kleinschaligheid en de kracht zit dan ook in de optelsom van een veelheid aan kleinschalige initiatieven waardoor je daadwerkelijk een circulair (eco)systeem ontwikkelt. Het zijn juist die projecten die zichtbaar zijn op de eilanden die zorgen voor acceptatie en beweging. Beweging naar een systeem dat bijdraagt aan verbreding van de economie, werkgelegenheid en leefbaarheid. Geen icoonpro*ject* dus, maar een icoonpro*ces*.

Actielijn XIII Gunstiger ontwikkelklimaat voor Circulaire Economie

Met meer coördinatie van de aanwezige inzet en investeringen, versterken we huidige en toekomstige projecten. Door intensievere samenwerking inspireren bedrijven en organisaties elkaar en vanuit een totaalbenadering weten zij de weg naar regelingen beter te vinden en te benutten. Hierdoor genereer je vanuit de samenhang een sneeuwbaleffect (1+1=3).

Uitgangpunt is het bieden van concrete handelingsperspectieven waar ondernemers, overheid, onderwijs, inwoners en gasten mee aan de slag kunnen: een gunstig ontwikkelklimaat voor Circulaire Economie. Initiatieven en projecten die aansluiten bij dit programma worden ondersteund met kennis, netwerk en/of middelen.

Concreet betekent dit dat we:

a. Trajecten opzetten gericht op kennis-, innovatie- en talentontwikkeling.
b. Projecten opzetten voor ondernemers om te kunnen ontwikkelen naar pilots en start-ups (i.s.m Ynbusiness, proeftuinen en kennisinstellingen en -platforms) (sluit ook aan bij XIV).

Actielijn XIV Dat wat het eiland biedt optimaal benutten

Concreet betekent dit dat we:

c. Per eiland grondstofstromenanalyses uitvoeren (en bestaande analyses verdiepen).
d. Festivals en evenementen sterker benutten door deze Circulair op te zetten (sluit ook aan bij XIII).
e. Een pilot gescheiden inzameling bedrijfsafval opzetten.
f. Een project Wadden plasticvrij opzetten.
g. Projecten opzetten voor het goed benutten van reststromen: bouwmaterialen hergebruiken en groene reststromen.
h. Op elk eiland een project opzetten met lokale voedselproductie en streekproducten.
i. Een verkenning uitvoeren naar de mogelijkheden van ‘circulaire ambachtscentra’ op de eilanden.

Actielijn XV Slimmer omgaan met water

Concreet betekent dit dat we:

j. Per eiland een integraal waterplan opstellen.
k. Een project opzetten voor stimuleren van circulaire rioolwaterzuiveringsinstallaties
l. Een project opzetten voor het stimuleren van waterbesparing en waterhergebruik (sluit ook aan bij XV, XIV).

Investeringsraming

Een accurate raming maken van de totale investeringen binnen het Programma Waddeneilanden (van zowel capaciteit als investeringen) kan pas als je precies weet wat je wilt gaan doen, wat de omvang per project op elk eiland is en welke inzet daarvoor nodig is. Dit gebeurt in fase II als de programmalijnen worden uitgewerkt op projectniveau.

Om in dit plan toch een denkrichting te geven over de orde van grootte, staat in onderstaande tabel welke verdeling van middelen we grofweg verwachten bij de uitvoering van het programma.

Programmalijnen	Raming
PROGRAMMALIJN 1 GOED WONEN & LEVEN	12.000.000
PROGRAMMALIJN 2 TOEKOMSTBESTENDIG ONDERNEMEN & ONTWIKKELEN	7.000.000
PROGRAMMALIJN 3 OPTIMAAL BEREIKBAAR & VERBONDEN	4.000.000
PROGRAMMALIJN 4 DUURZAME ENERGIE	4.000.000
PROGRAMMALIJN 5 CIRCULAIRE ECONOMIE	6.000.000
GOVERNANCE & ORGANISATIE	3.000.000
TOTAAL PROGRAMMA WADDENEILANDEN	36.000.000

FIGUUR 5 RAMING VAN DE PROGRAMMALIJNEN

Het zwaartepunt van de investeringen ligt bij de drie Programmalijnen die de eilandspecifieke opgaven en problematiek het meest raken en waarvoor weinig andere financieringsbronnen beschikbaar zijn. Duurzame Energie en Circulaire Economie kennen zeker ook eilandspecifieke aspecten, en de benodigde investeringen hiervoor zijn vele malen hoger dan de hierboven genoemde bedragen, maar ze sluiten ook nauwer aan bij uitdagingen die voor alle gemeenten in Nederland gelden. Voor deze twee programmalijnen kijken we aanvullend ook naar andere financieringsbronnen en (Europese) subsidies.

Financiering

Voor 2021 zijn er in de gemeentebegrotingen en in de begroting van de GR nog geen middelen gereserveerd voor de uitvoering van het programma. Het jaar 2021 wordt vooral gebruikt voor het uitwerken van de programmalijnen op projectniveau en het opzetten van de programma-organisatie (fase II). Hiervoor trekt het Samenwerkingsverband een kwartiermaker aan die fase II samen met eilander betrokkenen en stakeholders uitwerkt.

Maar ook als we vanaf 2022 wel bedragen reserveren in de eilander begrotingen, gaat de omvang van ons Programma onze begrotingen ver te boven. Het programma kan dus niet worden gerealiseerd zonder externe financiering. Daarom doen wij voor een deel een beroep op het Rijk en de beide provincies. Voor de geraamde omvang van €36.000.000 over 5 jaar denken we aan een verdeling van 50% door het Rijk, 25% door de beide provincies en 25% door de 5 eilanden.

Bovenop de in de tabel genoemde budgetten van Rijk en provincies zoeken we voor middelen op projectniveau ook aansluiting bij bronnen en programma's als het klimaatakkoord, het Waddenfonds, Europese subsidies voor energietransitie, circulaire economie en de agenda Waddengebied 2050. Ook kijken we bij projecten naar aanvullende investeringen door deelnemende partijen, het onderwijs, zorginstellingen, woningcorporaties en ondernemers. De investeringskracht van de eilanderondernemers is echter niet heel groot vanwege de relatief geringe omvang van de meeste eilander bedrijven. Daar bovenop komt dat de Coronacrisis juist deze eilanderondernemers hard raakt omdat deze veelal afhankelijk zijn van het toerisme. Dat maakt gerichte investeringen en subsidies van de overheden voor hen des te belangrijker.

Meer over mogelijke financieringsbronnen per programmalijn staat in bijlage 2.

Labeling middelen

Over de labeling van middelen gaan we graag in gesprek met Rijk en provincies. Als eilanden zetten we in op een lump-sumaanpak waarbij de middelen uit de verschillende bronnen worden gebundeld om ingezet te kunnen worden voor het hele programma. Dit geeft meer ruimte en voorkomt administratieve rompslomp die ontstaat als er voor elk project een aparte subsidieaanvraag met bijbehorende verantwoording nodig is op basis van andere voorwaarden.

Doelen van partners en beleidsontwikkelingen

Het Programma Waddeneilanden staat niet op zichzelf, maar komt tot stand binnen de context van huidige en toekomstige (beleids)ontwikkelingen op de eilanden en van partners. Twee meer integrale lichten we hier kort toe.

Omgevingsvisie

De op te stellen gemeentelijke omgevingsvisies geven een beeld van 'wat voor eiland(en) we willen zijn' en zijn daarmee op verschillende niveaus van invloed op het gemeentelijk beleid met betrekking tot de fysieke leefomgeving. Dus ook op dit programma. De thema's die de kern van het programma vormen, zullen raakvlakken hebben met de omgevingsvisies en vice versa. Projecten die binnen het programma worden opgepakt kunnen niet los worden gezien van de omgevingsvisies en zullen daar dan ook altijd aan getoetst moeten worden. Anderzijds geeft het programma een beeld van de uitdagingen en kansen voor de eilanden, die als input voor de omgevingsvisies kunnen dienen.

Sustainable Development Goals SDG's

Brede welvaart betreft niet alleen het hier en nu in de eigen omgeving, maar ook in hoeverre dit welvaartsstreven een druk legt op volgende generaties in Nederland (brede welvaart 'later') en op andere landen (brede welvaart 'elders). In ons programma nemen we de 17 Global Goals nadrukkelijk mee, bijvoorbeeld in de programmalijnen Duurzame Energie en Circulaire Economie. Texel en Schiermonnikoog zijn al officiële Global Goals-gemeenten.

Meer over de aansluiting bij beleidsontwikkelingen en doelen van partners is te vinden in bijlage 3.

Samenwerkende partijen en stakeholders

Om onze ambitie te bereiken, werken we als Waddeneilanden nauw samen in dit Programma. We schalen op waar we al goed in zijn en daardoor worden we efficiënter en leren we sneller. Bij een groot aantal projecten worden bovendien de partners uit de triple helix (overheid, ondernemingen en onderwijs: de 3O's) betrokken.

Deze partners worden ingezet voor de sturing van de uitvoering, het aanjagen van nieuwe initiatieven, trekken van projecten, delen van kennis en kunde en experimenteerruimte. Het samenwerkingsverband de Waddeneilanden heeft hierin een spilfunctie. Ook inwoners, maatschappelijke organisaties en andere stakeholders worden nauw betrokken.

Meer voorbeelden van partijen en stakeholders waarmee we willen samenwerken staan in bijlage 4.

Governance

De Gemeenschappelijke Regeling/Samenwerkingsverband De Waddeneilanden is eindverantwoordelijk voor het Programma. De governance is nog niet tot in detail ingevuld, maar op hoofdlijnen kunnen we zeggen dat die bestuurlijk gezien aansluit bij bestaande structuren binnen de GR van het Samenwerkingsverband; het Algemeen Bestuur (AB), het Dagelijks Bestuur (DB) en de Directieraad (DR). Over het beschikbaar stellen van de gevraagde financiële middelen besluiten de eilander gemeenteraden.

Voor het programma wordt een Stuurgroep samengesteld, met vertegenwoordigers uit AB, DB, DR en de programma-organisatie. Met Rijk, provincies en waterschappen maken we graag verdere afspraken over de wijze waarop zij, op bestuurlijk niveau, aansluiten bij de stuurgroep en betrokken blijven bij dit programma.

Op ambtelijk niveau wordt een programma-organisatie ingericht voor de uitvoering van het programma. In deze organisatie zijn de volgende rollen voorzien: een programmamanager, per programmalijn een trekker, teammedewerkers en enkele ondersteuners voor secretariële taken, financiën, subsidies, communicatie en lobby. De programmamanager en de vijf trekkers werken voor alle vijf de eilanden. Per programmalijn werkt de trekker samen met een team van inhoudelijk betrokken beleidsambtenaren die vanuit de vijf eilander organisaties worden afgevaardigd.

Per programmalijn wordt verder samengewerkt met ambtenaren van Rijk en provincies en met betreffende stakeholders vanuit onderwijs, ondernemers, inwoners en maatschappelijke organisaties.

Monitoring en evaluatie

Onderdeel van het programma is een monitoringsstructuur waarmee de voortgang per project, de financiën, de maatschappelijke impact en de bestuurlijke dynamiek worden bijgehouden en waar nodig bijgestuurd met nieuwe maatregelen/instrumenten.

Monitoring van de uitvoering en de impact van de projecten op de regionale economie vindt plaats per programmalijn en op drie verschillende niveaus in: projecten, coproductie en effecten. Per programmalijn kiezen we een aantal instrumenten, waaronder CBS-monitors.

Meer monitoringsinstrumenten staan in bijlage 5.

HET PROGRAMMA IN ÉÉN OOGOPSLAG

De actielijnen en inspanningen die een bijdrage leveren aan het bereiken van onze ambitie, staan bij elkaar in figuur 6A&B op de volgende pagina's. Hiermee is in één oogopslag te zien wat we in het programma gaan doen.

FIGUUR 6A PROGRAMMA IN ÉÉN OOGOPSLAG

De Waddeneilanden... vijf bloeiende, levendige gemeenschappen - nu en in de toekomst

GOED WONEN & LEVEN

I Meer passende woningen realiseren

Woningmarkt-verstorende otwikkelingen inventariseren en aanpakken

Kwalitatief onderzoek naar behoefte (tijdelijke) woonruimte

Passende woningen voor personeel studenten & starters door o.a. inbreiding en herbestemming

Passende woningen voor permanente bewoning

Concepten ontwikkelen voor woon-zorg combinaties

Ruimte bieden voor pilots met slimme woonconcepten

II Maat-schappelijke voorzieningen optimaliseren

Behoefte aan optimalisering voorzieningen inventariseren

Initiatieven ter optimalisering aanbod en kwaliteit voorzieningen ondersteunen

Slimme zorgconcepten ontwikkelen en in gebruik nemen

Ondersteunings-project voor vrijwilligers opzetten

Projecten opzetten voor multifunctionele accommodaties voor onderwijs-, cultuur-, sport- en maatschappelijke) voorzieningen

TOEKOMSTBESTENDIG ONDERNEMEN & ONTWIKKELEN

III Bredere economie realiseren

Bedrijfsverzamel-gebouwen en woon-werklocaties realiseren

Eilandbrede proeftuinaanpak opzetten voor nieuwe ideeën

Nieuwe vormen bedrijvigheid stimuleren

Lokaal (innovatief) ondernemerschap ondersteunen

Innovatie-adviseur voor ondernemers en onderwijs aantrekken

IV Gastvrijheids-sector verstevigen

Gezamenlijke acquisitie & werving door bedrijven stimuleren

Productaanbod gastvrijheids-sector helpen doorontwikkelen

V Continuïteit en kwaliteit van het onderwijs verhogen

Inzetten op slimme combinaties van kindvoorzieningen

Doorlopende leerlijnen, slimme samenwerkings-structuren en een passend onderwijsnetwerk realiseren (thuisnabij ontwikkelen)

VI Werken en leren meer combineren

Leerwerk-initiatieven ontwikkelen en uitbreiden en inzetten op stages en werkweken

Dekkend aanbod vervolgonderwijs (mbo, hbo, wetenschappelijk onderzoek) realiseren voor sectoren toerisme/ gastvrijheid, techniek, maritiem, zorg en duurzame energie

OPTIMAAL BEREIKBAAR & VERBONDEN

VII Werken aan betere bereikbaarheid

Inzetten op verbeterde OV-verbindingen en optimale veerverbindingen (kwalitatief en kwantitatief)

Pilots voor slimme mobiliteit opzetten (zoals autonoom vervoer en hub voor goederenvervoer)

VIII Vervoer verduurzamen

Opzetten pilots verduurzamen vervoer (autoluw, bagagevervoer, niet-fossiele brandstoffen en andere boten)

Stimulerings-projecten voor gebruik fiets-, wandel- en OV-netwerk en bewustwording

Flexpools inrichten van elektrische deelauto's aan de wal ZE-zone per eiland

Voldoende elektrische oplaadpunten realiseren op prominente plekken en in nabijheid van de (veer)havens (op eiland en aan de wal)

IX Digitale en mobiele dekking optimaliseren

Optimaliseren glasvezelnetwerk (volledig dekkend netwerk)

Onderzoek mogelijkheden verbeteren digitale bereikbaarheid en vervolgacties

FIGUUR 6B PROGRAMMA IN ÉÉN OOGOPSLAG

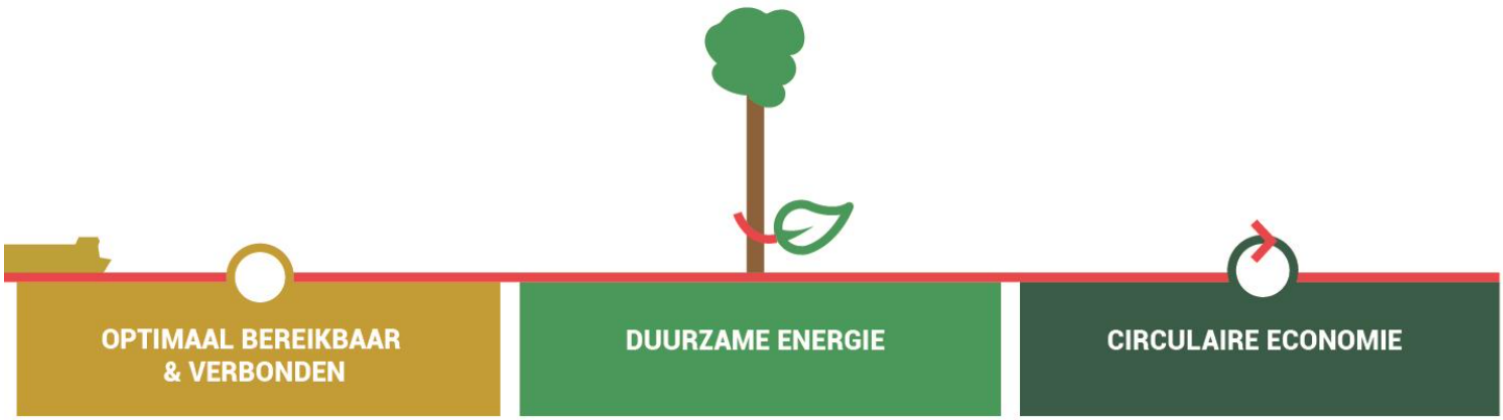

OPTIMAAL BEREIKBAAR & VERBONDEN			DUURZAME ENERGIE			CIRCULAIRE ECONOMIE		
VII Werken aan betere bereikbaarheid	VIII Vervoer verduurzamen	IX Digitale en mobiele dekking optimaliseren	X Energiesysteem robuuster en innovatiever maken	XI Eilander gebouwen sneller verduurzamen	XII Eilander eigenaar- en ondernemer-schap in de energietransitie	XIII Gunstiger ontwikkel-klimaat voor circulaire economie	XIV Dat wat het eiland biedt optimaal benutten	XV Slimmer omgaan met water
Inzetten op verbeterde OV-verbindingen en optimale veerverbindingen (kwalitatief en kwantitatief) Pilots voor slimme mobiliteit opzetten (zoals autonoom vervoer en hub voor goederenvervoer)	Opzetten pilots verduurzamen vervoer (autoluw, bagagevervoer, niet-fossiele brandstoffen en andere boten) Stimulerings-projecten voor gebruik fiets-, wandel- en OV-netwerk en bewustwording Flexpools inrichten van elektrische deelauto's aan de wal ZE-zone per eiland Voldoende elektrische oplaadpunten realiseren op prominente plekken en in nabijheid van de (veer)havens (op eiland en aan de wal)	Optimaliseren glasvezelnetwerk (volledig dekkend netwerk) Onderzoek mogelijkheden verbeteren digitale bereikbaarheid en vervolgacties	Pilot opzetten voor innovatieve systeemintegratie Inzetten op aanleg innovatieve (zee)warmte-netten	Participatie-projecten energietransitie opzetten met inwoners en ondernemers Besparings-projecten opzetten met inwoners, ondernemers en (recreatieve) huizenbezitters Innovatieve oplossingen voor recreatiewoningen ontwikkelen samen met (noordelijke) kennisinstellingen en bedrijfsleven	Onderzoek naar- en verwerving van regionale, nationale en EU-subsidies en andere fondsen Opstellen langetermijn-planning zelfvoorzienend-heid in energie-voorziening op alle eilanden faciliteren	Trajecten opzetten gericht op kennis-, innovatie- en talentontwikkeling Projecten opzetten voor ondernemers om te kunnen ontwikkelen naar pilots en start-ups	Per eiland grondstofstromen analyses uitvoeren (of verdiepen) Festivals/evene-menten sterker benutten door circulaire opzet Pilot gescheiden inzameling bedrijfsafval Project Wadden plasticvrij Projecten voor het goed benutten van reststromen: bouwmaterialen en groene reststromen Op elk eiland project met lokale voedselproductie/ streekproducten Verkenning mogelijkheden 'circulaire ambachtscentra' op de eilanden	Per eiland een integraal waterplan opstellen Een project opzetten voor het stimuleren van circulaire rioolwater-zuiverings-installaties Een project opzetten voor het stimuleren van waterbesparing en waterhergebruik

BIJLAGEN

BIJLAGE 1 Samenhang programmalijnen

De opgaven hangen onderling met elkaar samen. Per programmalijn geven we een aantal voorbeelden van samenhang met de andere programmalijnen.

PROGRAMMALIJN 1 GOED WONEN & LEVEN

In deze programmalijn is er samenhang met:
Programmalijn 2 Ondernemen & Ontwikkelen
- Personeelshuisvesting
- Onderwijs
- Toeristische functie van voorzieningen

Programmalijn 3 Bereikbaar & Verbonden
- Goede fysieke bereikbaarheid van de eilanden en van voorzieningen is van belang voor inwoners
- Goede digitale en mobiele bereikbaarheid van de eilanden is van belang voor inwoners

Programmalijn 4 Integrale Energiesystemen
- Nul-op-de-meter bouwen

Programmalijn 5 Circulaire Economie
- Circulair Bouwen
- Inclusieve maatschappij

PROGRAMMALIJN 2 TOEKOMSTBESTENDIG ONDERNEMEN & ONTWIKKELEN

In deze programmalijn is er samenhang met:
Programmalijn 1 Wonen & Leven
- Personeelshuisvesting is van belang voor ondernemers en werknemers
- Voorzieningen bieden ook werkgelegenheid

Programmalijn 3 Bereikbaar & Verbonden
- Goede fysieke bereikbaarheid van de eilanden en van voorzieningen is van belang voor ondernemers en gasten
- Goede digitale en mobiele bereikbaarheid van de eilanden is van belang voor ondernemers en gasten

Programmalijn 4 Integrale Energiesystemen
- Het werk dat voortkomt uit de energietransitie draagt bij aan nieuwe werkgelegenheid en ondernemerschap

Programmalijn 5 Circulaire Economie
- Draagt bij aan nieuwe werkgelegenheid en ondernemerschap

PROGRAMMALIJN 3 OPTIMAAL BEREIKBAAR & VERBONDEN

In deze programmalijn is er samenhang met:
Programmalijn 1 Wonen & Leven

- Meer forensenvervoer vermindert de druk op de woningmarkt (op de grote eilanden is dit een optie, de kleine eilanden willen inwoners bij voorkeur behouden).
- Niet op de eilanden aanwezige voorzieningen aan de wal zijn goed bereikbaar

Programmalijn 2 Ondernemen & Ontwikkelen

- Voor het faciliteren van een goed en innovatief ondernemersklimaat zijn goede digitale verbindingen een randvoorwaarde.

Programmalijn 4 Integrale Energiesystemen

- Energietransitie brengt slimme mobiliteit dichterbij

PROGRAMMALIJN 4 DUURZAME ENERGIE

In deze programmalijn is er samenhang met:
Programmalijn 1 Wonen & Leven

- Nieuwbouw duurzaam & circulair bouwen
- Bestaande bouw gasloos, 0-op-de-meter en/of verduurzamen

Programmalijn 2 Werken & Ontwikkelen

- Grootste knelpunt in de energietransitie is niet het geld maar het tekort aan vakmensen en organisatiekracht om de maatregelen uit te voeren.

Programmalijn 3 Bereikbaar & Verbonden

- Energietransitie brengt slimme mobiliteit dichterbij en omgekeerd draagt slimme (elektrische) mobiliteit bij aan energiebesparing
- Duurzame mobiliteit en openbaar vervoer
- In lijn met Majeure Opgave Eilanden op eigen Kracht uit het Investeringskader Waddenfonds

Programmalijn 5 Circulaire Economie

- Duurzame eilanden vormen een onlosmakelijk deel van de ambitie vanuit circulaire economie. Het is belangrijk de maatregelen uit deze programmalijn af te stemmen en zo mogelijk te integreren met de maatregelen t.b.v. Circulaire Economie.

PROGRAMMALIJN 5 CIRCULAIRE ECONOMIE

In deze programmalijn is er samenhang met:
Programmalijn 1: Wonen & Leven

- Flexibel bouwen is nauw verbonden met Circulaire Economie. Door flexibel te bouwen kun je inspelen op de behoeften van de tijd en als deze behoeften veranderen dan kun je aanpassingen doen waarbij grondstoffen gemakkelijk hergebruikt kunnen worden. Speciale aandacht is wenselijk voor particuliere recreatiewoningen. Doordat deze niet worden gezien als hoofdverblijf of bedrijf vallen ze bij subsidieregelingen en stimuleringsmaatregelen vaak tussen wal en schip.
- Inclusiviteit is een belangrijk onderdeel van Circulaire Economie, bijvoorbeeld door samenwerking tussen toerisme en zorg en tussen scholen en sportclubs.

Programmalijn 2: Ondernemen & Ontwikkelen:

- De Waddencampus is een belangrijk en logisch kenniscentrum om een rol te spelen in de bewustwording en kennisontwikkeling.
- Via leerwerkbedrijven kan ingezet worden op de inclusieve samenleving/participatie: Via leer/werktrajecten kunnen mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt ook bijdragen aan de doelstellingen rondom CE.
- Samenwerking tussen toerisme en zorg

Programmalijn 3 Optimaal Bereikbaar & Verbonden

- Kijken hoe het aantal vervoersstromen verminderd kan worden, dan kijken hoe dat zo efficiënt en effectief mogelijk kan met zo weinig mogelijk CO2 uitstoot (R-ladder).
- Aansluiten bij de ambities voor mobiliteit. Via STOMP-model (‘**S**tappen & **T**rappen’ stimuleren, **O**V, **M**obility as a Service (MaaS), **P**rivéauto)

Programmalijn 4 Integrale Energiesystemen

- Duurzame eilanden vormen een onlosmakelijk deel van de ambitie vanuit circulaire economie. Het is belangrijk de maatregelen uit deze programmalijn af te stemmen en zo mogelijk te integreren met de maatregelen t.b.v. Circulaire Economie.

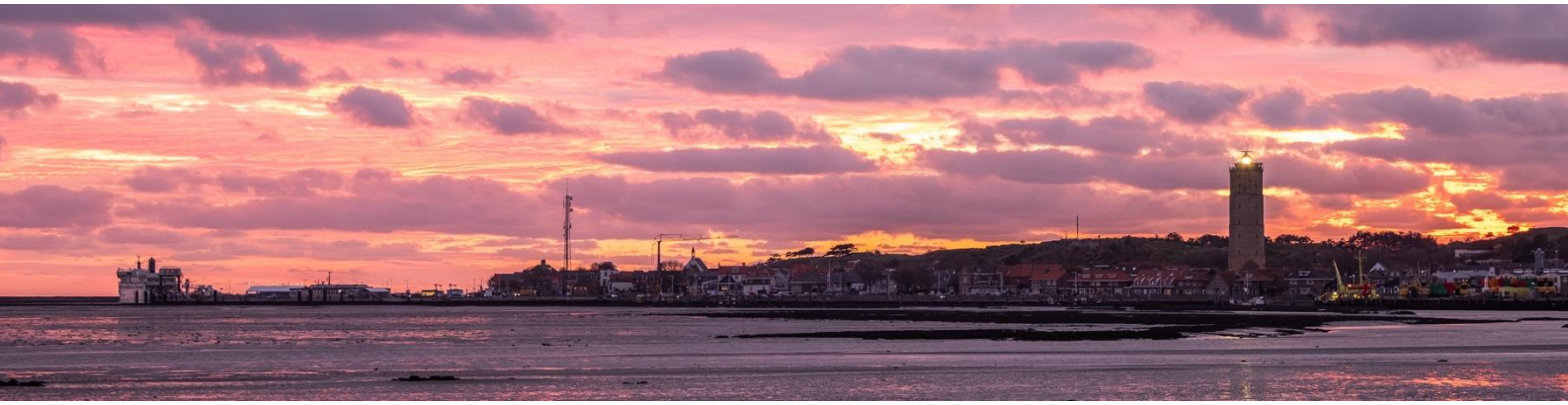

BIJLAGE 2 Aanvullende financieringsbronnen

In fase II wordt elke programmalijn nader uitgewerkt in een projectenlijst met daarin opgenomen wat in het project gerealiseerd wordt, door wie, met welke financiering en welke planning.

Onze inschatting is dat we, naast eigen gemeentelijke bijdragen, voor ondersteuning binnen deze programmalijn (mogelijk) een beroep kunnen doen op de volgende andere fondsen en subsidies.

PROGRAMMALIJN 1 GOED WONEN & LEVEN

- Volkshuisvestingsfonds voor leefbaarheid en duurzaamheid
- Rijk (o.a. Regeling voor verduurzaming maatschappelijke gebouwen, Volkshuisvestingsfonds, Rijksregeling Flexpools, Herstructurering/Transitiefonds (alle nog in ontwikkeling)
- Provincies
  Noord-Holland: Sport, Verduurzaming accommodaties, Versnellingsgeld Woningbouw, Woonfonds
  Fryslân: 'Friese Projecten Machine' als mogelijk haakje naar Europese subsidies
- Iepen Mienskipsfûns, inclusief dorpshuizenregeling
- Fytsimpuls voor veiligheid
- Budget Lokale Innovaties\
- EU-subsidies (ESF)
- KNHM-fondsen
- Huisartsenregeling: kosten voor adviseur tot € 5000
- Bijdragen van:
    - Bedrijfsleven
    - Zorgverzekeraars
    - Woningcoöperaties

PROGRAMMALIJN 2 TOEKOMSTBESTENDIG ONDERNEMEN & ONTWIKKELEN

- Rijk/Provincies/lokale overheden
- 'Friese Projecten Machine' als mogelijk haakje naar Europese subsidies
- MKB-voucher voor individuele ondernemingen voor HRM of adviseur maximaal € 2500 via SNN
- FOM doefonds voor financiering en leningen
- Bedrijfsleven
- Onderwijs
- EU-subsidies
- KIEM (voor 1-jarig onderzoek door onderwijsinstellingen i.c.m. MKB)
- De reservering en EU-geld voor het noorden via EFRO en Just Transition Fund. Op dit moment worden de programma's verder uitgewerkt en de inschatting is dat na de zomer van 2021 de openstellingen volgen. Voor innovaties (brede werkgelegenheid, CE, Energie) geeft dit ook de eilanden vast kansen.

PROGRAMMALIJN 3 OPTIMAAL BEREIKBAAR & VERBONDEN

- Waddenfonds-nieuw uitvoeringskader (2021)
- Programma Rijke Waddenzee
- Bedrijfsleven
- Rijk/provincies
- ‘Friese Projecten Machine’ als mogelijk haakje naar Europese subsidies
- Nationale klimaatadaptiestrategie (NAS) en het Deltaprogramma

PROGRAMMALIJN 4 DUURZAME ENERGIE

- Waddenfonds-nieuw uitvoeringskader (2021)
- Investeringskader Waddenfonds (IKW), programmalijn Eilanden op Eigen kracht.
- Budget Lokale Innovaties is voor projecten tot € 50.000 en richt zich op versterken netwerken
- Provinciale subsidies en investeringsfondsen
- Nationale regelingen op projectniveau: SDE++, HER+, DEI (voor pilots), subsidie coöperatieve energieopwekking
- Private projectpartners en investeerders, Europese fondsen en ondersteuningsprogramma’s
- NESOI fonds, New Energy Solutions Optimised for Islands onder het Horizon 2020/Europe Program van de Europese Unie
- FSFE: fonds voor leningen met dusdanig risicoprofiel dat banken er niet in stappen; vergelijkbaar met de Noordelijke Ontwikkelingsmaatschappij (NOM).
- Voucherregeling voor Energie Coöperaties; bijna aflopend en loopt via SNN
- Energiebesparing voor particulieren. Tien procent extra op de Rijksregelingen via RVO
- Samenwerkingsverband Noord Nederland i.s.m. Europees Fonds Regionale Ontwikkeling
- Kansen voor West (Noord-Holland) i.s.m. Europees Fonds Regionale Ontwikkeling
- ‘Friese Projecten Machine’ als mogelijk haakje naar Europese subsidies

PROGRAMMALIJN 5 CIRCULAIRE ECONOMIE

- Cofinanciering uit Europese Middelen
- ‘Friese Projecten Machine’ als mogelijk haakje naar Europese subsidies

BIJLAGE 3 Beleid & doelen van partners

Per programmalijn benoemen wij de doelen en het beleid van de partners waarvan wij denken dat we er een bijdrage aan leveren. Maar we gaan graag het gesprek hierover aan om gezamenlijk deze lijst te checken en waar mogelijk uit te breiden.

PROGRAMMALIJN 1 GOED WONEN & LEVEN

Rijk/Ministeries BZK, SoZa, VWS
- Stimuleringsaanpak Flexwonen
- Actieplan Bevolkingsdaling
- Pact voor de ouderenzorg
- Zorg- en verblijfsvormen kwetsbare ouderen
- Aanpak uitkomstgerichte Zorg

Provincie Fryslân
- Concept-Uitvoeringsagenda Wonen (2021)
- Collegeprogramma Geluk op 1
- Beleidsbrief Leefbaarheid (2018)
- Bestuursakkoord; resultaten 26, (27, 28), 29 en 31

Provincie Noord-Holland

- Woonagenda 2020-2025 (o.a. stimuleren circulair bouwen, cofinanciering voor versnellingsprojecten woningbouw)
- Beleid voor sport en verduurzaming accommodaties
- Coalitieakkoord 'Duurzaam doorpakken (2019-2023)

Agenda voor het Waddengebied 2050
- Een Leefbaar Waddengebied
- Woningkwaliteit op peil houden of brengen voor toekomstige bewoners

Sustainable Development Goals
- SDG 3: Goede gezondheid en welzijn

PROGRAMMALIJN 2 TOEKOMSTBESTENDIG ONDERNEMEN & ONTWIKKELEN

Rijk/Ministeries OCW/EZK
- Ruimte voor de regio
- Leven lang ontwikkelen
- Regionaal Investeringsfonds Mbo
- Techniekpact

Provincie Fryslân
- Taskforce Samenwerking in de gastvrijheidssector
- Position Paper Gastvrij Fryslân 2030

- Beleidsnota Gastvrij Fryslân: 7 opgaven waarbij De Waddeneilanden/organisaties en bedrijven op de eilanden bijvoorbeeld goed kunnen aansluiten bij provinciale acties gekoppeld aan toekomstbestendige banen in de Gastvrijheidssector
- Bestuursakkoord

Provincie Noord-Holland
- Inclusieve arbeidsmarkt
- Coalitieakkoord 'Duurzaam doorpakken (2019-2023)

Agenda voor het Waddengebied 2050
- Een Leefbaar Waddengebied

Sustainable Development Goals
- SDG 4 Kwaliteitsonderwijs
- SDG 8: Waardig werk en economische groei

PROGRAMMALIJN 3 OPTIMAAL BEREIKBAAR & VERBONDEN

Rijk/Ministerie IenW
- Programma Rijke Waddenzee
- Klimaatakkoord
- Brandstofvisie
- Programma Digitale Connectiviteit (overal snel internet)
- Green deal Autonoom vervoer in SNN verband
- Nationale klimaatadaptiestrategie (NAS)
- Deltaprogramma

Provincie Fryslân
- Noorden heeft Green deal Autonoom vervoer met Rijk in SNN verband. In het BO MIRT zouden hierover nadere afspraken gemaakt kunnen worden voor één of meerdere eilanden
- Bestuursakkoord

Provincie Noord-Holland
- Coalitieakkoord 'Duurzaam doorpakken (2019-2023)
- Verbetering OV-knooppunten (20 mln)
- Stimuleren OV (o.a. knooppunten) en vervoer per fiets
- Oplossen knelpunten in en nabij Den Helder.
- Verdubbeling spoor Alkmaar – Den Helder (lobby bij Rijk)
- Netwerkregisseur aangesteld uitbreiden watergebonden bedrijventerreinen
- Digitale bereikbaarheid: Glasvezel in NH

Agenda voor het Waddengebied 2050
- Verkenning duurzame bereikbaarheid lange termijn
- Een Leefbaar Waddengebied
- Duurzame bereikbaarheid

Sustainable Development Goals
- SDG 9 Industrie, innovatie en infrastructuur

PROGRAMMALIJN 4 DUURZAME ENERGIE

Rijk/ministerie van EZK, LNV
- Klimaatakkoord
- Opgave Stikstofreductie
- Opgave CO_2reductie
- Waterstofstrategie Noord-Nederland
- Natuurinclusieve landbouw

Provincie Fryslân
- Regionale Energiestrategie (RES)
- Nieuwe waterstofstrategie
- Omgevingsvisie Fryslân
- Bestuursakkoord

Provincie Noord-Holland
- Regionale Energiestrategie (RES)
- Coalitieakkoord 'Duurzaam doorpakken' (2019-2023)
- Visie op de benutting van de bodem voor warmtenetten
- Geothermie en havens NH worden genoemd voor productie/opslag waterstof
- Waterstofstrategie Noord-Holland
- Energiebesparingsakkoord Noord-Holland
- Doelstelling sluit aan bij de provinciale doelstelling om uiterlijk in 2050 klimaatneutraal te zijn. Een stap die nog toegevoegd kan worden is inventariseren van de bestaande provinciale/rijks en Europese regelingen waar gebruik van kan worden gemaakt. Bv. REACT voor 2021 en Kansen voor West III van 2022.

Agenda voor het Waddengebied 2050
- Een Leefbaar Waddengebied
- Dark Sky
- Energietransitie
- Clean Energy for EU Islands Transition Agenda (waar in EU-green deal naar verwezen wordt)

Sustainable Development Goals
- SDG 7 Betaalbare en Duurzame Energie
- SDG 13 Klimaatactie

PROGRAMMALIJN 5 CIRCULAIRE ECONOMIE

Rijk/ministerie van EZK, LNV, IenW

- Rijksbreed programma Circulair
- Green deal (Timmermans); wordt specifiek ingegaan op positie waddeneilanden

Provincie Fryslân

- Bestuursakkoord
- Beleidsbrief Circulaire Economie
- De provincie ziet circulaire economie als een kans voor het versterken van de “diversificatie” van de werkgelegenheid op de eilanden, dat heel goed per branche/sector uitgewerkt kan worden

Provincie Noord-Holland

- Coalitieakkoord ‘Duurzaam doorpakken’ (2019-2023)
- Nationaal Grondstoffenakkoord’
- Ontwikkelingsperspectief Circulaire Economie
- Actieagenda Circulaire Economie 2017-2020
- Omgevingsvisie Noord-Holland 2050 ‘Balans tussen economische groei en leefbaarheid’. Vanwege het aflopen van de Actieagenda Circulaire Economie 2017 – 2020 en de herbevestiging van de ambitie in het Coalitieakkoord ‘Duurzaam Doorpakken’ is dit de nieuwe Actieagenda Circulaire Economie van de provincie Noord-Holland voor de jaren 2021 -2025 (verder te noemen ‘Actieagenda’.

Sustainable Development Goals

- SDG 8 Waardig werk en economische groei
- SDG 12 Verantwoorde consumptie en productie
- SGD 13 klimaatactie

BIJLAGE 4 Samenwerkende partijen

De partners en stakeholders met wie de eilanden in dit programma onder andere gaan samenwerken zijn per programmalijn:

PROGRAMMALIJN 1 GOED WONEN & LEVEN

- Rijk/Ministerie van Binnenlandse Zaken
- Ministerie van Sociale Zaken en werkgelegenheid
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
- Provincies Fryslân en Noord-Holland
- Ondernemers(-verenigingen)
- Woningcorporaties en gemeentelijk woningbedrijf
- Zorgverzekeraars
- Lab Vlieland / Waddencampus e.a.
- Rijkswaterstaat en Staatsbosbeheer (Tonnenloods)
- Maatschappelijke organisaties
- Inwoners

PROGRAMMALIJN 2 TOEKOMSTBESTENDIG ONDERNEMEN & ONTWIKKELEN

- Ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschappen
- Ministerie van Economische Zaken en Klimaat
- Eilander onderwijsinstellingen
- Eilander ondernemersverenigingen, VVV's en marketingorganisaties
- Texel Academy / Ameland Academy e.a.
- Proeftuininitiatieven zoals Lab Vlieland en de Waddencampus
- Mbo-opleidingen
- Leerwerkbedrijven
- ROC's, MBO-, HBO-opleidingen en universiteiten
- Taskforce Samenwerking in de gastvrijheidssector

PROGRAMMALIJN 3 OPTIMAAL BEREIKBAAR & VERBONDEN

- Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat
- Ministerie van Economische Zaken en Klimaat
- Provincies Fryslân en Noord-Holland
- Rijkswaterstaat/PRW
- Gebiedsbeheerders
- Rederijen
- Urgenda
- Coalitie Wadden Natuurlijk (CWN)
- Ontwikkelingsmaatschappijen
- Kennis- c.q. onderwijsinstellingen (voor onderzoek i.v.m. Taskforce)
- Vervoerders
- Inwoners

PROGRAMMALIJN 4 DUURZAME ENERGIE

- Ministerie van Economische Zaken en Klimaat
- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
- Europese partners, zoals Clean energy for EU Islands
- Eilander energiecoöperaties
- Inwoners
- Netbeheerders
- Provincies Fryslân en Noord-Holland
- Waterschappen
- Bouw- en installatiebranche, op en buiten de eilanden
- Lokale bedrijven
- Hogescholen, universiteiten en andere kennisinstellingen
- Bedrijven van de wal die echt willen helpen in verschillende vormen (geld, kennis, denkkracht, innovaties, menskracht).

PROGRAMMALIJN 5 CIRCULAIRE ECONOMIE

- Provincies Fryslân en Noord-Holland
- Vereniging Circulair Fryslân
- Ministerie van LNV
- Ministerie van IenW
- Proeftuininitiatieven zoals LabVlieland en Waddencampus
- Onderwijsinstellingen
- Organisaties als Innovest, ITGWO
- Ondernemersverenigingen (incl. landbouw)
- Inwoners

Triple-Quintuple Helix innovatie

Quintuple Helix innovatie model Dit model gaat uit van het creëren van duurzame ontwikkeling door verschillende perspectieven met elkaar te combineren. In een netwerk van onderwijs, ondernemers, overheid, burgers en de natuurlijke omgeving wordt kennis uitgewisseld, om uiteindelijk weer nieuwe kennis te creëren. Met kennis als input wordt duurzame ontwikkeling gecreëerd.

Voorgangers van het model zijn het **Triple Helix innovatie model** (het combineren van onderwijs, ondernemers en overheid) en het **Quadruple Helix innovatie model** (het combineren van onderwijs, ondernemers, overheid en burgers). De toegevoegde waarde van het Quintuple Helix model is het feit dat het expliciet rekening houdt met de natuurlijke omgeving ofwel het natuurlijk kapitaal. Het model is daarom in het bijzonder geschikt om te hanteren bij het oplossen van brede welvaartsvraagstukken.

BIJLAGE 5 Monitoring

Per programmalijn zetten we een aantal indicatoren in om de voortgang en resultaten van deze programmalijn te monitoren:

PROGRAMMALIJN 1 GOED WONEN & LEVEN

- Monitor Brede Welvaart (CBS)
    - Kwaliteit van de fysieke leefomgeving
    - Kwaliteit van de woning
    - Tevredenheid met het leven
- Ervaren leefbaarheid (FSP Fryslân)
- Ervaren gezondheid (GGD)
- Dekkingsgraad voorzieningen

PROGRAMMALIJN 2 TOEKOMSTBESTENDIG ONDERNEMEN & ONTWIKKELEN

- Bruto Toegevoegde Waarde (CBS)
- Werkgelegenheidsmonitor (CBS)
- Banen per sector (UWV)
- Nieuwe vestigingen (CBS)
- Gastenonderzoek Waddeneilanden
- Monitor Brede welvaart (CBS)
    - % midden – en hoger opgeleiden in de potentiële beroepsbevolking 15-75 jaar (CBS)

PROGRAMMALIJN 3 OPTIMAAL BEREIKBAAR & VERBONDEN

- Monitor Brede Welvaart (CBS)
    - Cumulatieve CO_2 (-equivalenten)-emissies

PROGRAMMALIJN 4 DUURZAME ENERGIE

- Monitor Brede Welvaart (CBS)
    - Cumulatieve CO_2 (-equivalenten)-emissies

PROGRAMMALIJN 5 CIRCULAIRE ECONOMIE

Monitor Brede Welvaart (CBS)

- Volume van naar de wal afgevoerd afval
- Materialenstroom per eiland
- Percentage ondernemers dat ondersteund is bij het meer circulair maken van hun verdienmodel
- Basismonitoring Wadden